

Oversigt

Besættelseslitteraturen 2001-2006

POSTMODERNISTISK VARIATION OG FORTSAT HAUSSE

AF

PALLE ROSLYNG-JENSEN

For fem år siden kunne jeg i en oversigt over besættelseslitteraturen 1996-2001 konstatere, at der havde været et stigende udbud af litteratur inden for en lang række emner. Hvis der ses tilbage over de sidste fem år, og i særdeleshed på 2005, 60-året for besættelsens ophør, så er antallet af udgivelser fortsat voksende, og det er blevet stadig vanskeligere at karakterisere litteraturen med henblik på overordnede temaer og synspunkter. I denne oversigt vil de sidste fem års litteratur blive placeret med henblik på, om de udgivne skrifter repræsenterer nye tendenser i besættelsesforskningen og om der etableres ny viden.

Der har i flere sammenhænge været anvendt en generationsopdeling af besættelseshistorien. En velkendt karakteristik placerer Jørgen Hæstrup m.fl. som forskningens første generation og en række værker fra 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne blev indsat som anden generation, benævnt revisionismen, hvor der blev lagt vægt på at sprænge konsensus synspunkter omkring modstandsbevægelsen som en enhedsbevægelse og at betone konfliktsynvinklen i forholdet mellem samarbejde og modstand. Endelig blev der fra 1990'erne opstillet en tredje generation, der lagde vægt på at udforske de udgrænsede grupper, der typisk var ofre for den nationale samling og udrensninger m.m. i 1945, og samtidig repræsenterede denne litteratur en kritisk holdning til udrensning og retsopgør.

Den demografiske udvikling i det danske samfund har udvidet antallet af år, der skal til for at konstituere en generation, mens det nærmest

har været omvendt i forbindelse med besættelseslitteraturens generationer, her er antallet af år, der danner en generation, blevet stadig færre, så det ville være fristende at tage den nyeste litteratur som udtryk for en fjerde generation. Det bør vi nok lade være med af flere grunde, og dermed reelt også standse med at karakterisere besættelseslitteraturen efter generationer. Generelt set lader litteraturen fra 2001 til 2005 sig ikke samle under en bestemt hat, heller ikke hvis vi tager de yngste aktive historikere på feltet for sig selv. Besættelseshistorikere af mange aldre er fortsat aktive, også folk med en anden baggrund end historiefaget bidrager, emnekredsen er blevet endnu bredere, og synsvinkler og sammenhænge spredt sig over et videre felt end tidligere. Endnu i oversigten fra 2001 var vurderingen, at væsentlige dele af den kildebaserede forskningslitteratur i en eller forstand gik ud fra »en revisionistisk opfattelse«. Det synspunkt mener jeg var velovervejet og dækkende i 2001, men det holder helt klart ikke i 2006. De sidste 5-6 års litteratur fordeles sig med alle grader og sammensætninger af konsensus- og konflikt-synsvinkler, som det vil ses i det følgende.

Det må i øvrigt konstateres, at statsminister Anders Fogh Rasmussen (AFR) har indlagt sig store fortjenester til fordel for besættelseshistorien. Næsten ingen af de brede eller mere omfattende værker, der er udkommet i 2004 og 2005, undlader at kommentere statsministerens synspunkter på samarbejdspolitikken og modstanden som et led i den aktuelle »værdikamp«. Det har stimuleret og aktualiseret denne klassiske diskussion, og det har været udfordrende for historikerne at kunne spille op mod den politiske magts øverste niveau. De fleste tager afstand fra den form, som AFR's kritik af samarbejdspolitikken fik, mens der er mere blandede meninger om, i hvilket omfang statsministerens entydige bekendelse til en modstandslinje kun hviler på aktuelle hensyn. Under alle omstændigheder har det understreget det fortsat dybe skel mellem besættelsesforskningen og den bredere anvendelse af besættelsestiden i en politisk og etisk sammenhæng.¹

Oversigtsfremstillingerne

Der har i en del år været efterlyst nye samlede gennemgange af besættelsestiden under ét, hvor de mange specialundersøgelser og nye synsvinkler kunne fremtræde overskueligt for en bredere kreds. De eksi-

¹ En oversigt over besættelseshistoriens anvendelse i politik og kultur, der medtager debatten om AFR's udtalelser, er: Niels Arne Sørensen: Narrating the Second World War in Denmark since 1945, *Contemporary European History*, vol. 13, august 2004.

sterende oversigtsfremstillinger stammede enten helt tilbage fra 1940'erne, eller i en kortere form fra 1960'erne. Dette behov er blevet opfyldt i 2005.

Den mest omtalte og udbredte var Bo Lidegaards store fremstilling *Kampen om Danmark 1933-45*.² Bogen bygger i mange henseender på Lidegaards bidrag til samleværket, *Dansk Udenrigspolitikks Historie*, der også har den samme kronologiske afgrænsning.³ *Kampen om Danmark* er dog en bredere fremstilling, der tager flere aspekter af samfundsudviklingen med end *Overleveren*, om end den fortsat holder sig udpræget til politik i bred forstand og til en national synsvinkel i god overensstemmelse med bogens titel. *Kampen om Danmark* er således både kampen om suveræniteten, den nationale overlevelse over for truslen fra Tyskland, og kampen om den politiske magt i et Danmark under ydre og indre pres. Helt afgørende er det gennemgangen og analysen af den danske udgave af det store europæiske opgør mellem de store magter og de ideologier, de repræsenterer, og her mellem især nazismen og det parlamentariske demokrati.

Bo Lidegaards hovedtese er, at kampen om Danmark blev vundet af en koalition, der bestod af de danske regeringer, de dominerende politiske institutioner og flertallet af den danske befolkning over for kræfter der repræsenterede eller støttede de totalitære ideologier, Tyskland, Sovjetunionen, danske nazister og kommunister og andre systemstormere. Den sejrende koalition stod bag det demokratiske system, og i kraft af besættelsens særlige problematik blev det nationale lig med det demokratiske. Modstandsbevægelsen bliver som helhed placeret som en del af den demokratiske front, uanset DKP's rolle og betydning i modstandsbevægelsen.

Bo Lidegaard underspiller på ingen måde modsætningsforholdene mellem politikere, administration og modstanden, men det betones, at set i relation til besættelsesmagten og til forsvaret af demokratiet var de medspillere, mens de i kampen om konkret indflydelse og konkrete beslutninger kunne stå skarpt over for hinanden. Det er i udpræget grad en funktionalistisk tolkning, hvor det er resultatet, der tæller, ikke formulerede mål og modsætningsforhold. Bo Lidegaard er således den klareste danske repræsentant for, hvad der i den internationale litteratur er benævnt »shield and dagger«-teorien, modstanden repræsenterer opgøret med nazismen, sværdet, mens samarbejdet holder et skjold op

² Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-45*, Gyldendal 2005.

³ Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.): *Dansk Udenrigspolitikks historie*, bd. 4, Bo Lidegaard: *Overleveren 1914-45*, Gyldendal 2003.

for befolkningen. En tankegang, der i øvrigt blev formuleret allerede i 1943 i en publikation skrevet af Erik Seidenfaden og udgivet i Sverige, »*Hitler beskyddar Danmark*«. ⁴ Resultatet heraf blev i en dansk sammenhæng, at politikere og embedsmænd beskyttede befolkningen og dens levevilkår og de nationale og demokratiske institutioner, mens modstandsbevægelsen var afgørende for tilslutningen til den allierede side og medvirkede i den store internationale kamp mod nazismen og i forsvaret af de demokratiske værdier. At dette lod sig gøre, og at det skete uden store tab for befolkningen, var fordi, politikerne skabte forudsætningerne for modstanden.

Sådan ønskede politikerne også, at deres virke skulle beskrives i 1945. Men der er en afgørende forskel mellem Lidegaards tolkning, og politikernes konstruktion af »den politiske modstand« i 1945. I Lidegaards version er der ikke tale om, at politikerne ønskede modstanden, de var ikke skjulte modstandsfolk, som de ønskede at fremstille sig selv efter besættelsen. Intentionen for dem var at undgå eller minimere kampen og at bevare politisk kontrol med udviklingen. Det lykkedes ikke fuldt ud, men kampen om Danmark førte på dette plan ikke til en modsætning mellem nationale og demokratiske værdier hverken på modstandssiden eller på politikersiden. ⁵ Hermed var forudsætningen for det store kompromis om befrielsesregeringen og genindførelsen af det parlamentariske system sikret.

Af fremstillingen dækker næsten halvdelen perioden før besættelsen, samt opgøret og perioden efter 1945 og en fremstilling af eftertidens diskussion og syn på besættelsen. Denne disponering understreger kontinuitetssynspunktet, beskyttelsen af demokratiet i kraft af 1930'enes sikkerhedspolitik, den sociale kontrakt mellem bønder og arbejdere, som den kom til udtryk ved Kanslergadeforliget og beskyttelsen af befolkningens grundlæggende vilkår gennem lovgivning og handelspolitik. Tilsvarende betones kontinuitetssynspunktet i 1945, »Normaliteten vender tilbage« hedder en kapiteloverskrift. Den demokratiske værdiorien-

⁴ Erik Ring: *Hitler beskyddar Danmark*, Stockholm 1943. Oversat og udsendt illegalt på dansk i 1944; Stephen Gilliat: *An Exploration of the Dynamics of Collaboration and Non-Resistance*, E. Mellen Press 2000.

⁵ I oversigten over besættelseslitteraturen fra 2001, *Historisk Tidsskrift* (HT) bd. 101 s. 488 henviste jeg til BL's artikel om *Danmarks uafhængige udenrigstjeneste 1940-1945*, HT bd. 97, 1997, s. 41-79 og refererede BL for et synspunkt om, at både de diplomater, der brød med Udenrigsministeriet og tilsluttede sig Kauffmanns linje, og de diplomater, der forblev loyale over for regeringen, handlede ud fra en personlig opfattelse af, hvad der tjente danske interesser bedst, og at BL dermed havde skabt en overordnet konsensus i udenrigstjenesten på tværs af de to grupper. Det er ikke en korrekt gengivelse af BL's synspunkt på de to gruppers status. BL betoner i artiklen forskellen i de to gruppers opfattelse af situationen og deres interessevaretagelse.

tering er det bærende element, der sikrer sammenhæng i Danmarks udvikling fra 1930'erne til 1945.

Bo Lidegaard har medtaget afsnit om krisepolitik, rationering og sortbørs, men dette og andre ekskursor til socialpolitik, hverdags- og kulturliv vejer ikke tungt i den samlede fremstilling. Med den stærke vægt på demokratisk kontinuitet og det nationale perspektiv er BL's tolkning allerede i litteraturen placeret som udtryk for »neokonsensus«, men vægten skal da lægges på »neo«-begrebet.⁶ Kontinuitet og konsensus hos Bo Lidegaard opstår ikke gennem en underprioritering af specifikke konfliktområder eller ved manglende bevidsthed om undersøgelsesresultater, der påviser modsætningsforhold og politiske og sociale konflikter, men ved den klare førsteprioritering af de demokratiske værdier, og det er vanskeligt at argumentere imod, at der på dette område og på det overordnede plan faktisk er i hvert fald nogen kontinuitet fra 1930'erne til efterkrigstiden.

Kampen om Danmark er i udpræget grad set fra oven i det danske samfund. Den demokratiske kontinuitet udtrykkes primært i det virke, der udfoldes af partier, organisationer, politiske ledere og i modstandens øvre organer. Det klarlægges overbevisende, at her forenes det nationale og det demokratiske. Det skjules ikke, at f.eks. ledende erhvervs-kredse og højrenationale politikere i 1940 var nationale og antiparlamentariske, og at det samme kan findes i dele af modstandsbevægelsen, men det er uomtvisteligt, at det ikke var deres politik, der slog igennem under besættelsen, så her holder synspunktet også. I hvilken grad befolkningen delte den overordnede nationale og demokratiske diskurs er til gengæld mindre sikkert. Martsvalget 1943 var utvivlsomt mere en national og antitysk markering, end det var en demokratisk markering, men i Lidegaards fremstilling sættes det demokratiske først.⁷ DNSAP og Bondepartiet var ikke tiltrækkende, fordi de blev placeret som pro-tyske, og det kan hævdes, at det var vigtigere for mange danskere end deres forhold til demokratiet. Til gengæld fik Dansk Samling kun 3 mandater. Var det fordi deres antiparlamentariske arv betød, at de blev mødt med skepsis, så holder Bo Lidegaards tese, og det er også den tolkning Lidegaard tilslutter sig. Det svage valgresultat kan imidlertid også ses som en grundlægende systemopbakning. Støtte til samlingspartierne blev anset for at være det mest nationale endnu på det

⁶ Claus B. Christensen m.fl.: *Danmark besat* s. 791 (note 948). Her er betegnelsen »neokonsensus« knyttet til Bo Lidegaard: *Overleveren*; Hans Kirchhoff i anmeldelsen af Bo Lidegaard: *Overleveren 1914-45*, HT, bd. 105, s. 298 anvender tilsvarende betegnelsen »neokonsensual«.

⁷ *Kampen om Danmark* s. 369.

tidspunkt, og som den bedste sikring mod en direkte tysk magtovertagelse.

Bo Lidegaard anvender samleudtrykket »totalitære ideologier« om nazister og kommunister. Et udtryk, der opstod i den kolde krigs første tid, og som var egnet til at parallelisere kommunismen med nazismen. Senere kom totalitarismebegrebet gennemgående i vanry, eftersom forskellene mellem kommunister og nazister derved blev udvisket, lighederne ufortalt. Lidegaard formulerer sin tilslutning til grundopfattelsen om de totalitære ideologier med vægt på deres holdning til det parlamentariske demokrati: »trods nazisternes og kommunisternes indbyrdes ideologiske modsætninger og gensidige mistænksomhed havde de foragten og kampen mod det parlamentariske demokrati til fælles«. Han kunne med fordel samtidig have nævnt de forskelle, der var set i en dansk sammenhæng. Lidegaard ser således ikke modstandsbevægelsen i sin helhed og i hele perioden som en bevægelse, der »kæmper for et sandt demokrati«. Modstandsbevægelsen var national og antinazistisk fra først til sidst, men så heller ikke mere. Her er endnu et punkt, hvor karakteristikken af Lidegaards bog som udtryk for konsensus ikke holder fuldt ud.

Endnu en overordnet samlet fremstilling af besættelsestiden set i en ramme, der omfatter både 1930'erne og efterkrigstiden, blev udsendt helt fremme i jubilæumsdagene i maj 2005. Alene af den grund fik den mindre opmærksomhed, end den havde fortjent. I forlagsomtalen og i avisartikler står den omtalt, som skrevet af 4 unge eller yngre historikere. Claus Bundgaard Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen er dog uanset alder rutinerede historikere, der i deres 800 sider store oversigtsværk formår at indfange en bred emnekreds, og samtidig at opsummere besættelsesforskningens resultater på mange områder. Hvert enkelt afsnit er skrevet ud fra de værker og artikler, der bringer den mest opdaterede viden på det pågældende felt, og alligevel er der pæn sammenhæng i værket. Deres egen specialforskning supplerer hinanden godt, hvad der også er umiddelbart kan aflæses i den samlede disponering og fremstilling: Joachim Lund har i andre sammenhænge skrevet om det erhvervsmæssige og økonomisk-politiske felt, Claus Bundgaard Christensen om kriminalitet, forbrug og østfrontfrivillige, Niels Wium-Olesen har især beskæftiget sig med politik, herunder især Socialdemokratiet og Jakob Sørensen med sider af det militær-politiske felt.

Disponeringen er på en række felter parallel med Bo Lidegaards. Forudsætningerne hentes i 1930'ernes Danmark. Bogens første del er en gennemgang og karakteristik af det danske samfund i 1930'erne,

både hvad angår sikkerhedspolitikken, politisk kamp og samarbejde og de bredere skillelinjer og fælles mønstre i befolkningens liv og opfattelser. Der bygges ikke på skarpe overordnede tolkninger, men på en bred nutidig forståelse af samfundslivet i 1930'erne. Bogen har præcist identificeret og analyseret stereotype forestillinger om den anden part: I forholdet mellem bønder og arbejderkredse i byerne, mellem konservative og radikale og socialdemokrater, til gengæld underligt nok ikke mellem mænd og kvinder. Genrejserkredse og nazister dækkes grundigt ind, til gengæld er kommunisterne svagere repræsenteret, i øvrigt helt i overensstemmelse med en tendens i den nyeste speciallitteratur.

De fire forfattere kan ud fra de sædvanlige overordnede kategorier i besættelseslitteraturen placeres som repræsentanter for et neo-revisionistisk syn på besættelsen. Med deres egne formuleringer lyder den sådan: »Samarbejdspolitikken kan nu allerhøjest forventes at blive benævnt fornuftig, underforstået: kold, kynisk og egoistisk. Ærværdigt? ... nej. Modstanden derimod står stadig med æren og den ideologiske sejr ... modstandsbevægelsen og modstanden (står) ... som det heroiske og rigtige standpunkt.« Der skæres hårdt til, når »generationer« eller myter og modmyter stilles op: Modstykket til den nationale konsensusmyte formuleres som »Nu hed det i stedet, at Danmark fra top til bund var en flok opportunist, som alene hyttede deres eget skind, og at store dele af befolkningen ... af ideologisk inklination, var i direkte ledtog med det nazistiske Tyskland«. Der gives ikke eksempler eller henvises til konkrete kildebaserede undersøgelser i denne sammenhæng, og alt i alt er vurderingerne blevet trukket noget skarpt op i bestræbelserne på at ordne historien i pæne kategorier.

Bogens dominerende og meget brede tolkningsramme er besættelsens Danmark som en funktion af 1930'ernes Danmark, og det fungerer i denne sammenhæng klargørende. Alt for ofte er perioden behandlet, som om den 9. april ændrede alt, at erhvervsliv, befolkningens holdninger og samfundslivets indretning udsprang af den nationale katastrofe den 9. april, når kendsgerningen var, at den 9. april nok ændrede en del, men det skete langsomt og i samspil mellem de politiske og økonomiske forandringer, som krig og besættelse pålagde landet og de forandringer, der udsprang af en gradvis tilpasning af en lang række forudsætninger hentet i 1930'ernes Danmark og verden udenfor Danmark. Forfatterne peger desuden på den væsentlige kontinuitetskabende kraft, der lå i videreførelsen og overlevelsen af de brede folkelige og erhvervsmæssige institutioner og det fintmaskede net af administrative statsorganer, kommunal administration m.v.. Politiet blev nok fjernet i efteråret 1944, men kommunerne formåede alligevel at orga-

nisere et vagtværn. Den sociale balance blev forrykket og værnemagtsarbejderne skabte høje ekstraprofitter, men fagforeninger, erhvervsorganisationer og statsadministration beskyttede mod de værste konsekvenser af de unormale tilstande. En sammenligning med besatte stater, hvor institutionerne brød sammen eller blev overtaget af besættelsesmagten og dets medløbere, er illustrativt og kan vise væsentlige træk ved den særlige danske besættelsessituation.

Når den samlede tolkning skal gøres op, må bogen siges at være baseret på en socialreformatorisk og demokratisk grundholdning, der er i tæt samklang med værdigrundlaget hos 1930'ernes regeringskoalition og de befolkningsgrupper, der stod bag den. Kræfter, der byggede på »det konkrete, demokratiske Danmark og forpligtelsen (over for) de nulevende mennesker i landet – dem alle sammen vel at mærke.« De borgerlige stod på væsentlige områder herudenfor, men Christmas Møllers modernisering af Det konservative Folkeparti ses som en væsentlig forudsætning for, at de nationale genrejsere og yderfløje blev holdt borte fra den politiske magt, og at det parlamentariske system overlevede uden meget væsentlige skrammer. Det afleder spørgsmålet, hvordan forfatterne kan forene bekendelsen både til 1930'ernes socialreformisme og til modstandsbevægelsens værdisejr, hvor de sidste i en lang periode jo bestod af »chauvinister og kommunister« i Alsing Andersens velkendte formulering. Løsningen af den tilsyneladende modsætning kan bestå i, at modstandsbevægelsen ikke organisatorisk blev en massebevægelse, selvom den værdimæssigt samlede det meste af befolkningen. Det er gledet ud af den anvendte terminologi, at en såkaldt modstandsmand eller modstandskvinde i besættelsens sidste tid af brede kredse blev kaldt ikke blot »frihedskæmper«, men lige så hyppigt en »patriot«. Det udtrykker, hvor knusende modstandsbevægelsen opinionssejr var i 1945. Selvom modstandsbevægelsen blev politisk bredere i besættelsens sidste måneder, så forblev det politiske spektrum i midten og til venstre for midten svagere repræsenteret end højrefløj og yderste venstrefløj. Det kan til gengæld hævdes, at der i f. eks. Socialdemokratiet skete en grundlæggende demokratisk og national »repowerment« i kraft af både den inkluderende socialreformisme, som blev styrket i besættelsens sidste tid og gennem den antinazistiske værdikamp, der må ses som modstandsbevægelsens væsentligste arbejdsfelt og resultat.

Firebandens bog har i øvrigt også klare nykonsensusprægede tolkninger, mest iøjnefaldende i forbindelse med partiet Venstre, der tillægges en mere tvetydig holdning til demokratiet end Det konservative Folkeparti, men i kraft af sin kritik af Socialdemokratiet og Radikale og sin socialpolitiske offensiv »tjente som den faktor, der kanaliserede en del

af genrejserkritikken fra landbruget og »ingeniørerne« ind i det demokratiske, parlamentariske kredsløb«. Flertallet af de såkaldte »ingeniører« befandt sig i øvrigt ikke i Venstre, men i Det konservative Folkeparti. Med en meget markant funktionalistisk tolkning hedder det senere: »Hvad der i national henseende lignede og måske endda var usolidarisk optræden fra partiets og landbrugets side, tjente måske også på sin egen underlige måde til at neddæmpe en aggressiv højreekstremisme på landet og i det højere, men ikke-parlamentariske borgerskab.«

Samme løsning anvendes, når der skal tages stilling til forholdet mellem modstand og samarbejde: »den modstandsbevægelse, som ihærdigt bekæmpede samarbejdspolitikken, levede højt på netop denne politiks resultater. Lige så paradoksalt var det, at samarbejdspolitikken, som nærmest bogstaveligt talt stræbte modstandsbevægelsen efter livet, med sine resultater nærrede oppositionen mod sig selv.« Med denne formulering er »*Danmark besat*« i øvrigt ikke langt fra »shield and dagger«-tolkningen og et hovedsynspunkt hos Bo Lidegaard, og dermed en konsensustolkning på besættelsehistoriens kerneproblem. Konklusionen må blive, at det reelt ikke er muligt at sætte Bo Lidegaards fremstilling og firebandens op i hver sin bås som henholdsvis ny-konsensuspræget og ny-revisionistisk. Begge og især den sidste indeholder synteseprægede tolkninger, der går ud over de traditionelle opdelinger.

En væsentlig kortere fremstilling end de to foregående er Henning Poulsens *Besættelsesårene 1940-45*, der ifølge forfatterens forord ikke er et forsøg på at sammenfatte hele den omfangsrige forskning, der foreligger, men at trække hovedlinjerne op for de særlige danske besættelsesvilkår.⁸ Henning Poulsen kommer godt rundt om, hvad der kan betegnes som besættelsesforskningens faste emner: 9. april-ordningen, tysk besættelsespolitik, samarbejdspolitik, den 29. august 1943, modstand, befrielsesvilkårene og retsopgøret. Det ser traditionelt ud, men fremstillingen vinder ved eftersyn. Der er tyngde i tolkninger og sammenligninger, der skjuler sig beskedent i en jævnt fremadskridende fremstilling, der begynder med den 9. april, og dermed ikke har medtaget 1930-kontinuiteten som i de to større fremstillinger. Der er en indgående analyse af især den tyske besættelsespolitik og forholdet mellem de tyske instanser i Danmark og i Riget, et åbent øje for befolkningens reaktioner på samarbejdet og modstanden samt en nøje påpegning af, hvad vi ikke ved noget om, fx sabotagens militære værdi. Vurderingerne hviler ofte på præcise sammenligninger med besættelsesvilkår og reaktioner i det øvrige Vesteuropa.

⁸ Henning Poulsen: *Besættelsesårene 1940-1945*, Aarhus Universitetsforlag, 1. udgave 2002, 2. udgave 2005.

Fremstillingen er ikke styret af overordnede teser, og den lader sig heller ikke placere i skarpe konflikt- og konsensussammenhænge. Det er således en fremstilling, som det er nemt at overse, men som et bidrag til deltolkninger af besættelsens politiske problemstillinger er den svær at komme udenom. Forfatteren forudsætter, at hovedtræk i perioden er læseren bekendt, og mange af bogens tolkninger og vurderinger kræver indsigt i de hidtidige standardopfattelser. Et enkelt eksempel, der med fordel kunne læses af dem, der har brugt besættelsestiden i aktuelle moralske og nationale debatter: »Den modsætning mellem modstandsfolk og politikere, der blev skabt mens en dansk regering fungerede, og til dels varede besættelsen ud, kan ikke sammenlignes med den skarpe afvisning af de danske nazister. Man stod trods alt på den samme side af fronten«. Det er dog nærmest uforståeligt, at bogen med dens stærke vægt på tolkninger nøjes med en dokumentation, der omfatter ca. 60 monografier fra besættelseslitteraturen, også når den fremtræder som et punktum for Henning Poulsen mangeårige forsker- og undervisergerning ved Aarhus Universitet.

Det er oplagt at sammenligne Henning Poulsens bog med Hans Kirchhoffs *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*, der er en nyskrevet og stærkt udvidet videreførelse af *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45* fra 1987.⁹ Kirchhoffs nyskrevne bidrag er mere selektiv i sit emnevalg end Henning Poulsens, den er mere forskningsdiskuterende, og den har en grundig dokumentation. Titelændringen er symptomatisk og afspejler et mindre dikotomisk syn på perioden i 2001, end hvad der var tilfældet i 1987. Her er 2001-versionen i samklang med Henning Poulsens fremstilling, der sammenfattende udtrykker det således: »Man kan næppe sige, at den danske befolkning havde truffet et valg mellem samarbejde og modstand. Snarere, at den med skiftende vægt accepterede begge dele.«

De to nyudkomne korte samlede fremstillinger viser også, at generationsopdelingen ikke alene kan skydes ned gennem karakteristikken af de seneste års forskning, men også ved at repræsentanter for, hvad der er benævnt besættelsesforskningens anden generation, eller revisionisterne, har nye tolkninger af perioden, hvor der tydeligvis ses med større indføling og forståelse på samarbejdspolitikens motiver og resultater, end hvad der var tilfældet hos de samme forfattere i 1970'erne eller 1980'erne.

⁹ Hans Kirchhoff: *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense Universitetsforlag 2001; Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*, Gyldendal 1987.

I forlængelse af de sammenhængende fremstillinger vil det være naturligt at nævne de relativt omfattende udgivelser, der har karakter af hjælpemidler til studiet af besættelsens historie. *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945* har allerede fået en stor udbredelse, og det suppleres af *Gads leksikon Hvem var hvem 1940-45* og det bibliografiske hjælpemiddel *Samarbejde og modstand*, som er udsendt fra Det kongelige Bibliotek. Mindre gennemarbejdet er en oversigt over begivenhederne dag for dag under besættelsen.¹⁰

Dagligliv og bevidsthedshistorie

Hvor de gennemgåede oversigtsfremstillinger lægger hovedvægten på de politiske problemstillinger i forskelligt omfang, så udgør udstillingskataloget til Nationalmuseets store besættelsesudstilling »*Spærretid*« en oversigtsfremstilling af besættelsestiden med en anden prioritering.¹¹ Udstillingen er bygget omkring et hovedspor, der viser hændelser, der var fælles for de fleste danskere, herunder især de materielle og bevidsthedsmæssige sider af krigsårene, på hver side heraf desuden et spor, der dækker henholdsvis modstanden og besættelsesmagtens medløbere. Denne opbygning afspejles også i kataloget, der er opdelt i 55 korte introduktioner til et emne, der var repræsenteret i udstillingen, og disse emner er opdelt i de 3 kategorier. Tilsammen er der tale om en relativt sammenhængende fremstilling af de vigtigste aspekter af besættelsesproblemstillinger set i relation til befolkningens vilkår og bevidsthedsudvikling, og med en klar nedtoning af politik på øverste niveau. På trods af undertitlen om hverdag under besættelsen er der således ikke kun tale om en rejse i tørvenes, mørklægningens og erstatningsvarernes univers, men en bred hverdagshistorie, hvor besæt-

¹⁰ Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen, Aage Trommer (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-45*, Gads Forlag 2002; Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen, Aage Trommer (red.): *Gads leksikon Hvem var hvem 1940-45*, Gads Forlag 2005; John T. Lauridsen: *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*, Det Kongelige Bibliotek, Museum Tusulanums Forlag 2002; Rasmus Jørgensen: *Besættelsen dag for dag*, Aschehoug 2004. Besættelsen har også fået sin kontrafaktiske historie i: Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – hvad nu hvis?*, Høst & Søn 2003.

¹¹ *Spærretid. Hverdag under besættelsen 1940-45*, Nationalmuseet 2005. Kataloget er redigeret af Henrik Lundbak og teksten skrevet af Esben Kjeldbæk, Henrik Skov Kristensen, Henrik Lundbak og Thomas Bendixen. Der er også udgivet et materiale til udstillingen tilrettelagt til undervisning: Karl-Johan Hemmersham (red.): *Spærretid. Hverdag under Besættelsen 1940-45*, Nationalmuseet og Skoletjenesten 2005. Nationalmuseets kataloger suppleres naturligt af et katalog til en udstilling på Post & Tele Museum og kommunikation under besættelsen: Mark Mau: *Man binder os på mund og hånd – kommunikation under besættelsen*, Post og Tele Museum 2005.

telsestidens kriser og markante begivenheder også har fundet plads. Artiklerne er skrevet i en form, der gør dem umiddelbart tilgængelige, alligevel er nye synsvinkler og nyt materiale trukket frem, og hver enkelt artikel er også forsynet med oplysninger om det materiale, som de bygger på.

Selvom alle forfatterne har deres virke ved Frihedsmuseet eller Frøsløvejrens museum er der ikke tale om, at modstanden trækkes ud af proportioner, eller at den aktuelle politisk prægede debat om modstandens moralske imperativ har præget synsvinklerne, men der bydes på effektiv forskningsformidling, der løfter sig over de gamle opdelinger. Hvis der endelig skulle peges på områder, der får måske lovlig rigelig dækning, så vil det være, at 14 ud af de 55 artikler er knyttet til »medløbersporet«. Selvom der er interessante ideologiske og bevidstheds-mæssige problemstillinger knyttet hertil, og de også spiller en rolle for danskernes udvikling af grundlæggende holdninger, så fyldte denne gruppe næppe en fjerdedel af den samlede opmærksomhed i den politisk orienterede del af danskernes bevidsthedsdannelse, og selvfølgelig slet ikke som andel af den danske befolknings placering under besættelsen. I den overordnede tolkning af danskernes holdning til besættelsen er der i øvrigt god overensstemmelse mellem *Spærretid* og Henning Poulsen fremstilling, når der hos dem begge peges på, at danskerne ikke havde noget besvær med at hylde modstanden eller de allieredes fremgang og samtidig hente ugelønnen ved at reparere tyske skibe på B&W eller anlægge tyske flyvepladser i Aalborg.

I Esben Kjeldbæks forord til *Spærretid* siges det lovlig beskedent, at »forfatterne ... har måttet støtte sig til en generel fornemmelse af, hvordan tingene har været, mere end til præcise undersøgelser. Snarere end videnskab er der tale om fortællende historie.« En af de kilder, der anvendes hyppigt, er Vilhelm Bergstrøms dagbog: *En borger i Danmark under krigen*.¹² Der er tale om besættelsesårenes måske mest ambitiøse rapporteringsprojekt. Vilhelm Bergstrøms dagbøger og scrapbøger fylder 207 bind, begynder med krigsudbruddet i september 1939 og slutter lidt efter befrielsen. Den egentlige dagbog udgør kun ca. 5% af det samlede værk, resten er avisudklip og pjecer, men alene dagbogsprojektet er en imponerende præstation. Stort set hver dag, ferier inklusive, satte Bergstrøm sig til skrivemaskinen, og da den brød sammen og en ny ikke kunne skaffes, blev fyldepenen taget i brug. Minimum et par sider hver dag blev fyldt med stof set gennem hans egne og fami-

¹² Vilhelm Bergstrøm: *En borger i Danmark under krigen. Dagbog 1939-45*, bd.1-2, Udgivet af John T. Lauridsen, Gads Forlag 2005.

liens øjne. Kolleger, familie, frokostkammerater fra Politigården, cigarhandler, slagter og anonyme kilder i sporvognen og på gaden citeres og beskrives. Ifølge ham selv er forbilledet Samuel Pepys berømte dagbøger fra 1660'ernes London.

De udgivne to store bind med uddrag af dagbøgerne udgør kun en mindre del af den samlede dagbog, måske ca. 10%, og dækker især besættelsens første måneder og de store kriser i forholdet til besættelsesmagten, men uddragene er tilstrækkeligt store til at læseren lever sig godt ind i Vilhelm Bergstrøms univers, og til at også hans egen udvikling aftegnes tydelig. Han var i 1940 uafhængig nationalt og borgerligt orienteret journalist på dagbladet Politiken, der var vred og bitter over det manglende militære forsvar, og med tydelige genrejser- og tilpasningssynspunkter i sommeren 1940. I besættelsens sidste tid står han for en patriotisk mainstream-opfattelse. Dagbøgerne vil utvivlsomt blive hyppigt anvendt fremover til belysning af danskernes bevidsthedsudvikling, men de skal dog ikke ses som helt personlige betroelser og refleksioner. Bergstrøm havde tidligt planer om at udnytte dagbøgerne til først en roman, senere til en udgivelse af dele af materialet, og han har forhandlinger med både redaktører fra Politiken og et forlag. Bergstrøm er ved mange lejligheder meget nervøs for en beslaglæggelse af dagbøgerne, og han har angivet flere gange, at det spillede ind på indhold og tilrettelæggelse. Hans viden om og holdninger til modstanden er således stort set udeladt, og at hans nærmeste medarbejder på Politikens redaktion er en fremtrædende medarbejder ved det illegale Information kan ikke læses ud af dagbøgerne. Så selv om materialet er enestående, og det er hidtil næsten uudnyttet, selvom det har stået på Det kongelige Bibliotek siden 1945, så er der brug for overvejelse om ophavssituationen, når det tages i anvendelse. Hertil er John T. Lauridsens grundige indledning, og de mange opklarende noter en god hjælp.

Et antal yderligere udgivelser, der skal illustrere holdningsudvikling og personlige valgmuligheder over for besættelsens problemstillinger, viser den samme tendens, der er tydelig i *Spærretid*, at den enkeltes valg nok var bestemte af miljø og tilhørsfold til partier og organisationer men også, at der intet deterministisk var i de valg, der blev taget. Det er alt i alt den bedste illustration af, hvorfor besættelsestiden fortsat fascinerer og optager mange. I forordet til *Spærretid* trækkes der på sammenligningen med den nationale katastrofe i 1864, der tilsvarende fyldte meget i danskernes bevidsthed og i den historiske offentlighed, men forsvandt pludseligt herfra i 1945. Sammenligningen holder et stykke vej, men 1864 indebar for de fleste danskere antagelig ikke den sam-

menkædning af et politisk forløb og bevidsthedsmæssige valg, som et erklært element i besættelsesårene, så alt i alt har besættelsen som nationalt referencepunkt forudsætninger for at få et længere liv.¹³

Et af de samfundsområder, hvor der for alvor er indhentet ny og sikker viden, er om den såkaldte krisekriminalitet, dvs. overtrædelser af den store mængde særlove om prisfastsættelse, videresalg, rationering mv. Claus Bundgaards Christensen (CBC) har i *Den sorte børs*, der bygger på hans ph.d.-afhandling fra 2002, taget fat i dette hidtil ikke udforskede emne, og nået så sikre resultater, som det lader sig gøre ud fra en analyse af et stort og besværligt kildemateriale, der især omfatter de mange straffe- og politisager suppleret med akter fra Handelsministeriet og Direktoratet for vareforsyning.¹⁴ Det påvises, at overtrædelserne havde et voldsomt omfang, der var mange fordømmelser af den sorte børs under besættelsen, og CBC mener at kunne påvise en ret udbredt generel afstandtagen fra sortbørshandel, selvom mange selv i et vist omfang deltog i overtrædelserne og der generelt udviklede sig et mere reflekteret forhold til love og bestemmelser. Det vises entydigt, at myndighederne var nøjeregnende, og at indgreb og retsforfølgelse havde tydelig social slagside, eftersom der blev grebet hårdt ind over for de mindrebemidlede typiske overtrædelser som f.eks. videresalg af rationeringsmærker, mens andre typer overtrædelser som f.eks. stalddørsalg kun blev pådømt i relativt få tilfælde. Det konstateres, at kontrol og indgreb var effektive, eftersom de officielle varefordelingskanaler aldrig brød sammen, og at det sorte marked kun fungerede supplerende til det legale marked. Endelig konkluderes det, at brud på kriselovene ikke var et udtryk for modstand. Det kan næppe overraske, men kan være nyttigt at slå fast, når der i besættelsehistorien er hyppige eksempler på, at modstandsbegrebet er søgt udvidet.

Borgernes reaktioner på besættelsens særlige vilkår er også taget op i andre sammenhænge. Det gælder besættelsestidens rygtedannelse og befolkningens reaktioner på telefoncensuren og rygterne herom.¹⁵ Den langsigtede bevidsthedshistorie er belyst af Dorthe Berntsen i en udgivelse, der er et resultat af et større projekt ved Psykologisk Institut ved

¹³ Dorthe Berntsen: *Lidt skydning i gaderne tog vi ret roligt ... En psykologisk tematisering af erindringsbilleder fra Danmarks besættelse 1940-45*, Klim 2005; Bjørn Meidell: *Slået med beundring. Fascination, flugt og fanekamp*, Tiderne Skifter 2005 – har tætte beskrivelser af nogle forskellige personers udvikling og deres ideologiske og politiske valg.

¹⁴ Claus Bundgård Christensen: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*, Forum 2003.

¹⁵ Esben Kjeldbæk: De grædende tyskere. Rygter fortalt i sporvogne under besættelsen, s.126-149 i: Ulrik Langen og Jakob Sørensen (red.): *Rygternes magt*, Kbh. 2004; Palle Roslyng-Jensen: »Når fjenden lytter med«. Telefonaflytning under besættelsen, s. 30-43 i: *Siden Saxo* nr. 1, 22. årgang, 2005.

Aarhus Universitet.¹⁶ Gennem beretninger indhentet i 2003 fra 140 danskere i alderen 72 til 87 år er der søgt etableret viden om besættelsens virkninger med henblik på traumatiske erfaringer og identitetsdannelse. Det psykologiske udgangspunkt giver interessante resultater, men beretninger på 60 års afstand om et så velbeskrevet forløb indeholder utallige faldgruber, og historiefagets erfaringer med deltagerberetninger og interviews er ikke inddraget, selvom der netop vedrørende besættelsestiden foreligger vigtige resultater.

Oversigten medtager generelt ikke lokalhistorisk litteratur, men der skal dog peges på to udgivelser, hvor det lokale stof belyser væsentlige temaer om dagliglivet og befolkningens opfattelser. En udgivelse om *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-45* har bidrag om sammenhængen mellem opinion, samarbejdspolitik, modstand og national bevidsthed og *Odensebogen 2003* artikler om Alsangsstævnerne i sommeren 1940 og erindringer om dagligliv og den sorte børs.¹⁷ Den samlede udgivne litteratur om dagligliv og bevidsthedshistorie peger alt i alt på, at det ikke er udtømte emner inden for besættelsens historieskrivning.

Det økonomiske og erhvervmæssige samarbejde

De seneste år har tilføjet besættelsestidens økonomiske historie bidrag både på det overordnede felt og i eksemplificering af, hvordan virksomheder og organisationer fungerede i besættelsesårene. Hidtil har der kun eksisteret fremstillingerne i de store samleværker fra de første efterkrigsår, hvor forfatterne var yngre eller ældre aktører som Jens Otto Krag, Erik Ib Schmidt, C.V. Bramsnæs og Poul Nyboe Andersen, senere fulgte Sigurd Jensens bog *Levevilkår under besættelsen*, der primært beskrev de dansk-tyske handelsforhandlinger.

I begyndelsen af 2005 udkom Joachim Lunds bog med titlen *Hitlers spisekammer*, der bredt behandler en række problemstillinger vedrørende det økonomiske og erhvervmæssige samarbejde mellem Danmark og Tyskland.¹⁸ Der er tale om en samleudgivelse, som der har været andre eksempler på de seneste år. Bogen omfatter dels en nyskrivning

¹⁶ Dorthe Berntsen: *Lidt skydning i gaderne tog vi ret roligt ... – en psykologisk tematisering af erindringsbilleder fra Danmarks besættelse 1940-45*, Klim 2005.

¹⁷ Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (udg.): *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-45*, Historisk Samfund for Sønderjylland 2003; *Odensebogen 2003*, Udg. af Byhistorisk Udvalg, Syddansk Universitetsforlag 2003.

¹⁸ Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, Gyldendal 2005.

og forkortelse af forfatterens ph.d. afhandling *Danmark og den europæiske nyordning* fra 1999, desuden en række tidsskriftartikler, primært om den såkaldte danske østindsats og et projektarbejde udført for entreprenørfirmaet »Højgaard og Schultz« om anvendelse af slavearbejdskraft i de tyskbesatte østområder og endelig et par afsluttende mere synteseprægede afsnit, der sammenfatter synspunkter på dansk eksport og dansk økonomisk aktivitet i det tyskbesatte Europa. Hver for sig er der tale om grundige, veldokumenterede arbejder, der bringer ny viden og nye synspunkter på dansk aktivitet i det besatte Europa og ikke mindst tysk planlægning vedr. Danmark. Sammenhængen mellem de enkelte dele kan til tider virke noget tynd, og det svarer sig bedst at se udgivelsen som en antologi. Titlen hjælper heller ikke læseren på vej: *Hitlers spisekammer* lægger op til en analyse af Danmarks betydning for tysk økonomi og krigsførelse, og en sådan analyse spiller kun en mindre rolle i fremstillingen. Til gengæld er undertitlen, *Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, dækkende for en god del af fremstillingen, især i den første halvdel. Hovedkonklusionen er, at set fra tysk side var der intet ønske om at konkretisere eller afgive løfter om dansk særstilling med henblik på en nyordning, og heller ikke vedr. dansk aktivitet i østrummet. Den tyske politik over for Danmark var domineret af kortsigtede økonomisk-politiske hensyn, og konkurrencen mellem de forskellige tyske organer gjorde det til tider svært fra dansk side at aflæse de tyske mål. Nyttens af det tyske perspektiv på det økonomisk-politiske samarbejde ses i øvrigt ved Joachim Lunds gennemgang af forhandlingerne om det strandede projekt om en dansk-tysk told- og møntunion. De hidtidige skildringer, og det er især Henrik S. Nissens i *1940 – studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, har lagt vægten på de politiske interesser, her kan Joachim Lund tillægge, at planer og interesser i det tyske økonomiministerium var afgørende for, at planen ikke blev videreført fra tysk side, og at Auswärtiges Amt måtte bøje sig for Funk, den tyske økonomiminister, der blev bakket op af Göring.

Bogens andet hovedområde den danske østindsats, demonstrerer en betydelig dansk villighed både fra politisk side og fra erhvervsinteresser i at medvirke i det tyske projekt i de baltiske stater eller i de russiske og ukrainske områder. Den omfattede genåbning og drift af den tidligere danskejede F.L. Smidth-cementfabrik i Port Kunda i Estland og visse handelsinitiativer og forsøg på at organisere en dansk udvandring af bl.a. landmænd. Bortset fra cementfabrikken og opkøb af kalvemaver til pektinfremstilling samt entreprenørkontrakter i Generalguvernementet kom der ikke meget ud af det, selvom det ikke var villighed til at deltage i den slags projekter, som det skortede på fra en række store dan-

ske firmaer, fra flere centralt placerede embedsmænd i Udenrigsministeriet og fra politisk hold især Gunnar Larsen, også selvom det indebar et samarbejde med ideologisk profilerede kollaboratører som f.eks. Thorkild Juncker fra Aarhus Oliemølle.

På flere andre områder, herunder byggeprojekter rundt om i det besatte Europa, kan Joachim Lund demonstrere den danske villighed til at deltage i de tyske projekter. Den danske økonomiske kollaboration havde således både bredde og dybde. At det samlede omfang ikke blev voldsomt stort, beroede mere på modvilje fra flere tyske instansers side og på den korte tid en sådan politik havde at virke i, før krigen vendte og både fjernede de faktiske muligheder for østindsats og fjernede kollaborationsviljen fra dansk side. Alt i alt var der en betydelig parallelitet mellem den politiske og den økonomiske kollaboration, et tema der udfoldes godt i Joachim Lunds case-studier over samarbejdsprojekter. Joachim Lunds samlede karakteristik af de danske øst-initiativer er, at der var tale om en ejendommelig blanding af privatøkonomiske interesser, politisk revanchisme og perciperet opfattelse af nationale interesser. Som de egentlige motiver talte de to første elementer utvivlsomt tungest, mens det sidste især havde betydning for de bestræbelser, der blev udfoldet for at hente støtte til projekterne. Joachim Lund betoner, at der var tale om ægte kollaboration, de ledende aktører behøvede ikke at samarbejde, de havde andre valg, og de havde ikke lidt nogen personlige risici ved at lade være, men måske nok i enkelte tilfælde, især F. L. Smidth-projektet i Estland, mistet særlige muligheder for ekstra fortjeneste. Bogen har rammende og præcise karakteristikker og konklusioner, men også overleverede passager fra ph.d.-afhandlingen, hvor fremstillingen er meget kildenær. Det er svært at sætte liv i en gennemgang af en stribe indberetninger og memoranda, når referater og citater kommer i tæt rækkefølge.

I spørgsmålet om den danske produktions betydning for Tyskland og dets krigsførelse, hovedtitlens egentlige ærinde, er der en række synspunkter på banen, og Joachim Lund leverer også sin tolkning: Med hans vægtning af både politik og økonomi når han frem til, at udbyttet i procent af samlet produktion ikke var den største, men Danmark var til gengæld i kraft af sin udbyggede politiske integrering med Tyskland også bedre økonomisk integreret med den tyske krigsøkonomi. Der var lang vej fra Polen, hvor der skete direkte beslaglæggelser af korn og dyr på de enkelte gårde, til Danmark, der leverede varer, der kunne planlægges med og i kvanta, der tillod en effektiv fordeling. I Joachim Lunds formulering: »Danmark var med andre ord den udenlandske partner, der bedst havde formået at tilpasse sig det nye Europa

under tysk førerskab«. Det er dog tydeligt, at Joachim Lund her sætter den politiske tilpasning, uanset at den foregik under civiliserede former på højeste niveau, ind som den afgørende faktor, og at fremstillingen er båret af et kritisk syn på både det politiske og økonomiske samarbejde.

Joachim Lunds bog er således primært en sammenfatning og udbygning af en række tidligere arbejder, men han er også deltager i det projekt, der blev iværksat på grundlag af finanslovsbevillingen, der blev vedtaget efter diskussionen om bogen *Krigens købmænd* og diskussionen om A.P. Møllers interesser i Riffelsyndikatet.¹⁹ Bevillingen blev givet til udforskning af besættelsestidens økonomiske og erhvervmæssige historie, og det projekt, der modtog bevillingen, blev lokaliseret på Handelshøjskolen i København (CBS), Center for virksomhedshistorie. De første værker fra projektet er udkommet, og det står allerede klart, at disse udgivelser sammen med andre nye eller relativt nye udgivelser har bragt vores viden om Danmarks økonomiske relationer med Tyskland betragteligt frem.

Steen Andersen (SA) har i sin ph.d.-afhandling behandlet de danske entreprenørvirksomheders virke og politik fra 1919 til 1947. Den forelå i en trykt form ved forsvaret af afhandlingen, og det var med til at sikre, at dette bidrag og det samlede projekt fik maksimal omtale fra starten. Finanslovsbevillingen blev sikret før regeringsskiftet i 2001 og med Enhedslisten som en særlig fortaler for projektet. Med udgangspunktet i debatten om Riffelsyndikatet og A.P. Møllers samarbejdspolitik kan det ses som en udtalt dagsorden, at det i projektet skulle klarlægges, om erhvervslivet satte fortjeneste over de nationale hensyn. Svaret på denne problemstilling kunne næsten ikke blive andet end, at det gjorde de. En konklusion, der også havde vid udbredelse, i de første efterkrigsår i forbindelse med rækken af såkaldte »værnemagersager«. Entreprenørerne var på grundlag af deres deltagelse i udbygningen af tyske flyvepladser og befæstningsværker i Danmark på forhånd i skudlinjen. Steen Andersens undersøgelse af entreprenørerne under besættelsen følger denne diskurs og bekræfter konklusionen, men det sker på et langt mere oplyst grundlag end tidligere.

Afhandlingen vil dække en periode på næsten 30 år, men besættelsestiden er klart det centrale. Alligevel er forhistorien nødvendig for at få præsenteret firmaerne og baggrunden for de forretningsmæssige dispositioner. Især virksomhedernes engagementer i Iran, Sydamerika, Jugoslavien og flere andre steder bliver klargjort, og det er engage-

¹⁹ Christian Larsen m.fl.: *Krigens købmænd*, Gyldendal 2000; se desuden oversigten over besættelsesforskningen 1995 – 2001, s. 510-513, *Historisk Tidsskrift* bd. 101.

menter, der i de fleste tilfælde fortsætter på ændrede vilkår under 2. verdenskrig. Virksomhederne var vant til at operere i en branche, hvor de politiske hensyn spillede en stor rolle, og der er flere eksempler på, at Udenrigsministeriet virkede som et rent servicekontor for virksomhedernes projekter.

Undersøgelsens overordnede ramme er virksomheders ageren under politisk risiko. At der er tale om erhvervsmæssig ageren på et politisk plan, viser de mange eksempler på, at projekterne vedtages og udføres i konstante forhandlinger med det øverste politiske og administrative niveau i de enkelte lande, hvor der var større projekter. En sammenligning af engagementerne i Iran med Tietgen og danske telegrafinteresser i Østasien er rammende. Med entreprenørfirmaerne er der tale om relativt store virksomheder med afdelinger og engagementer i mange lande, multinationale kalder SA dem, skønt begrebet ikke er knæsat på dette tidspunkt. Firmaerne vinder ofte deres kontrakter i Nær- eller Fjernøsten, netop fordi de kommer fra etland uden imperialistiske aspirationer, til gengæld var det i nogle tilfælde et problem, at de manglede opbakning fra en statsmagt med større international indflydelse. Den politiske risiko er en relevant synsvinkel for netop disse virksomheder og denne periode, men den stadige tilbagevenden hertil i de enkelte delkonklusioner er et punkt, hvor afhandlingsformens tendens til formalisme slår igennem i den ellers meget velskrevne bog.

Undersøgelsen dækker såvel virksomhedernes engagementer i Danmark som de udenlandske engagementer. De første er de mest velkendte og hidtil bedst beskrevne. Undersøgelsens afgørende nye resultater er hentet i beskrivelsen af projekterne i udlandet, ikke mindst den del af dem, der blev udført af datterselskaber i udlandet og derfor kun i begrænset omfang tidligere har været omtalt. Blandt de større projekter gennemgås Kampsax's kontrakter med britiske myndigheder om konstruktion af vejanlæg til transport af krigsmateriel til Sovjetunionen, også på afgørende tidspunkter som op mod slaget om Stalingrad. Kampsax byggede i øvrigt også krigsvigtige broanlæg på Balkan, så der blev bygget, hvor det var lønsomt og muligt at bygge. Hvilken betydning, anlæggene havde for krigens forløb, blev stort set ikke taget i betragtning.

Firmaet Christiani & Nielsen gik et stykke videre end andre danske entreprenørfirmaer. Det søgte kontrakter i Norge om bygning af ubådsbaser og anlæg til aluminiumsfremstilling til den tyske flyindustri, og i særlig grad gennem det tyske datterselskab blev der gennemført omfattende byggeri af ubådsanlæg i Frankrig. Ligesom ved vejanlæggene i Iran med betydning for den allierede krigsførelse var der her tale om

anlæg af meget høj krigsmæssig betydning, som også på afgørende tidspunkter må antages at have været en væsentlig faktor til støtte for den tyske u-bådskrig. Anlæg, der har ført en forbavsende tilbagetrukket rolle i debatten i betragtning af, at der hermed var dansk medvirken til den infrastruktur, der var en af forudsætningerne for torpederingen af bl.a. danske skibe i Atlanten, og dermed til forøgelsen af tabene for den krigsdeltagelse, der samlet gav de største danske tab på allieret side under krigen.

Der er intet underligt i, at stort set alle entreprenørfirmaerne søgte at opretholde deres virksomhed under krigen, og at deres virke gik ud på erhverve den størst mulige fortjeneste. Enhver grundbog i nationaløkonomi fastslår, at virksomhedens målsætning er maksimering af fortjeneste på langt sigt. Der er ikke grund til at tro, at krig og besættelse kunne ændre denne målsætning, selvom SA bringer eksempler, der synes at demonstrere, at der blev handlet på meget kort sigt. Der er heller intet opsigtsvækkende i, at virksomhederne indhentede kontrakter fra den tyske værnemagt. Dermed handlede man på samme måde som store dele af det øvrige danske erhvervsliv. Det, der falder i øjnene, er, at der i Christiani & Nielsens tilfælde blev udfoldet omfattende initiativer for at erhverve kontrakterne, mange ville sige »utilbørligt initiativ« for at holde os til landssvigerlovenes terminologi, også at virksomheden i Frankrig og andre steder blev søgt hemmeligholdt i størst muligt omfang, og at virksomhedens ledelse generelt i hjemlandet opretholdt en national facade. Den omfattende virksomhed blev dog kendt af de allierede, og især de britiske myndigheder søgte efter besættelsen at få danske myndigheder til at beslaglægge dele af fortjenesten og at holde firmaet ude af en række opgaver. Der var kun mådelig støtte hertil fra dansk side. Den uhæmmede satsning på de tyske kontrakter var ikke sket uden modstand i firmaet på højt plan. De direktører, der åbent havde demonstreret andre holdninger end Rudolf Christiani og dennes søn, der var leder af aktiviteten i Frankrig, blev fyret eller frosset ud ganske kort efter besættelsen. Den opstemte dyrkelse af de allierede sejrherre og indsatsen mod Tyskland på allieret side, der herskede i resten af det danske samfund i 1945, trængte således ikke ud i direktionslokalerne i enkelte større firmaer.

Det er ikke nemt at skyde beskrivelsen af Christiani & Nielsen byggerier af u-båds-baser til side som ren nymoralisme, selvom SA's fremstilling direkte og indirekte trækker frem, at firmaet efter hans opfattelse gik langt ud over de hensyn, der måtte følge af, at Danmark var besat, og at de fleste danskere knyttede deres forhåbninger til en allieret sejr. Steen Andersens fremstilling har her og andre steder en tydelig stil-

lingtagen mod arbejde til fordel for tysk krigsførelse. Det erklæres ganske vist, at der ikke tages stilling, men det skal ikke tages for pålydende. Grundlæggende lægges der et nationalt perspektiv, hvor de firmaer, der afslår tyske kontrakter (og de findes) eller arbejder for allierede interesser, beskrives uden afstandtagende tillægsord eller redegørelse for uheldige følger af de gennemførte kontrakter.

Generelt kan det konkluderes, at det forretningsmæssige rationale gik forud for nationale hensyn for de danske entreprenørfirmaer. De firmaer, der primært havde arbejdet og fremover forventede at arbejde i allieret kontrolleret område, de begrænsede deres virksomhed for tyske interesser, og omvendt for de firmaer, der primært havde arbejdet i Tyskland og i tyskbesatte områder. De nationaløkonomiske grundsætninger om profitmaksimering viste sig dermed at holde også under krig og besættelse, men tillagt en kalkule om hvorvidt der blev handlet ud fra en målsætning, der hvilede på en relativ kortsigtet politisk risiko, eller om hvorvidt der blev handlet mere langsigtet.

En række entreprenørselskabers ledere optrådte som meget nationale politikere under besættelsen. Det gjaldt Knud Højgaard og andre, der deltog i Højgaardkredsens virksomhed i 1940, og Rudolf Christiani, der var højt profileret folketingsmedlem for partiet Venstre. De mente alle, at de havde en særlig indsigt i og forudsætning for at varetage nationens overordnede interesser. Deres politiske initiativer faldt dog til jorden. Blandt de mest vidtløftige entreprenørforslag var Rudolf Christianis plan om, at Sverige skulle overtage den militære besættelse af Danmark, og han søgte i den anledning forhandling med Werner Best. Af partilederne blev dette og andre initiativer korrekt set som udtryk for en særlig højt udviklet politisk naivitet. Til gengæld havde entreprenørerne mere held med at varetage deres forretningsmæssige interesser. De økonomiske og politiske omkostninger efter krigen ved de for tyskerne krigsvigtige byggeprojekter viste sig at være beskedne. Det skyldtes dog et sammenfald af flere for firmaerne heldige omstændigheder, som det var ikke havde været muligt at foruddiskontere under krigen.

Moralen af SA's undersøgelse må være, at entreprenørerne havde forstand på at tjene penge og at sikre deres virksomhed på kort sigt. På trods af tidens hyppige udsagn om vigtigheden af fagfolk, og her menes erhvervsledere, i politik, så var entreprenørernes politiske initiativer og deres eget forretningsmæssige virke det bedste dementi af deres politiske krav. Generelt var de ikke i stand til at overskue de langsigtede politiske følger af deres eget forretningsmæssige virke.

Mogens R. Nissen har i projektet om de erhvervmæssige og økono-

miske forhold under besættelsen taget sig af landbrugets forhold.²⁰ Et helt centralt emneområde, der i den brede debat hidtil er indgået på to områder: Det ene har været, hvilken betydning den danske fødevarer-eksport til Tyskland havde som et bidrag til ernæringen af den tyske befolkning og frigørelse af ressourcer til den tyske krigsførelse, men samtidig også landbrugseksportens betydning for opretholdelsen af samarbejdspolitikken og dermed den skånsomme tyske besættelsespolitik. Der kan frit vælges, hvilken synsvinkel der sættes først – alt efter stillingtagen i den fortsatte debat om at yde ofre i kampen mod nazismen eller at beskytte befolkningen og demokratiet. Det andet hovedområde er landbrugets betydning for den sociale balance. Sikrede landmændene sig i kraft af prisforhøjelser urimelige fortjenester på det øvrige samfunds bekostning, mens deres repræsentanter på Christiansborg arbejdede for at holde arbejdsløshedsunderstøttelse og rådighedsregler nede, så der kunne sikres rigeligt med billig arbejdskraft til landbruget?

Nissen søger at give svar på begge hovedspørgsmål, men det første får dog den mest uddybende behandling. Bogen, der bygger på forfatterens ph.d.-afhandling, har dog fornuftigvis en bredere tilgang til emnet. Der er grundige gennemgange af forholdet mellem statsmagt og interesseorganisationer, lovgivning omkring regulering af produktion og prisdannelse, forhandlinger og aftaler med Tyskland om levering og priser samt en analyse af udvikling i produktion og råvareforbrug, landbrugets indtjening og prisdannelsen på landbrugsejendomme. Der sluttes af med landbrugets omtale i den illegale presse og dets relationer til modstandsbevægelsen, afsnit der står relativt isoleret i forhold til en ellers dominerende erhvervspolitisk og økonomisk synsvinkel, og som ikke foldes ud, fordi bogen ikke gør noget forsøg på at nå frem til den enkelte landmands opfattelser og vilkår i dagligdagen.

Efter befrielsen var der en markant offentlig debat om landbrugets rolle under besættelsen og stærke angreb på landbrugets ledelse. Nissen kan bekræfte de argumenter, der anvendtes til forsvar for erhvervet på de erhvervsmæssige og økonomiske områder: at landbrugsproduktionen og landbrugseksporten havde sikret leverancer af vigtige råstoffer, et højt fødevarerforbrug i Danmark, en betydelig beskæftigelse, og at bevarelsen af besætningerne var afgørende for Danmarks genopbygning efter besættelsen. Landbrugslederne anførte også at hensynet til landbrugsproduktionen havde været med til at forhindre en nazistisk regering i Danmark. Her er Nissens konklusion mere forsigtig: »(det)

²⁰ Mogens R. Nissen: *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*, Lindhardt og Ringhof 2005; desuden Mogens R. Nissen: Landbruget og den danske neutralitet efter udbruddet af anden verdenskrig, *Historie* 2003 s.124-157.

er uvist, men det er meget tænkeligt, at indberetningerne spillede en rolle«, og han tilføjer, at det er »indiskutabelt, at de stigende eksportpriser var med til øge gælden (på clearingkontoen)«.

I spørgsmålet om, i hvilken udstrækning Danmark var Hitlers spisekammer, og dvs. hvor stor den krigsmæssige betydning af den danske landbrugseksport var, bliver Nissens fremstilling i høj grad en polemik mod synspunkterne i et andet nyudkommet værk om Danmarks økonomiske samarbejde med Tyskland, en bog af Ole Brandenburg Jensen, der bygger på dennes ph.d.-afhandling fra 2004.²¹ Det er Nissens konklusion, at de danske fødevarerleverancer spillede en væsentlig rolle, og større jo længere krigen varede. Det udsagn må naturligvis i høj grad bygge på tyske beslutningstageres udsagn og vurderinger, og det er ikke vanskeligt at finde det i indberetninger fra de tyske instanser i Danmark og i Tyskland, men det er klart, at det for dem var et hensigtsmæssigt argument til at bevare både deres poster og den hidtidige politik.

Brandenburg anfører, at Best overdrev betydningen af landbrugseksporten for at fastholde sin position. Der er der mange gode tegn og udsagn, der kan bekræfte, men Nissen demonstrerer også sikkert sin pointe, at landbrugseksporten havde en væsentlig betydning for den samlede besættelsespolitik. Argumentationen er dog tæt på at blive en strid om kejserens berømte skæg. Nissen lægger vægt på, at også administratorerne før Best anførte lovlig optimistiske tal, men bestrider ikke, at det også gjaldt Best. Overdrev de så, fordi landbrugseksporten var vigtig, og det gav mulighed for at hente point hjem til sikring af egen position og politik, eller brugte de argumenterne om landbrugseksportens betydning a priori af politiske grunde, uden at de vel i øvrigt ville bestride, at den havde nogen betydning? Nissen argumenterer for, at »leverancernes faktuelle betydning er i sig selv mindre interessant end leverancernes politiske betydning for den generelle besættelsespolitik«. Det er dog på grænsen til at vige uden om problemet, når den reelle forskel med hensyn til deres politiske betydning er relativ beskedent. Tilbage står derfor fortsat om leverancerne faktiske omfang skal vurderes som betydelige eller ej, og hvilket vurderingskriterium, der skal anvendes.

Nissen anvender indberetninger fra de tyske administrative myndig-

²¹ Ole Brandenburg Jensen: *Besættelsestidens økonomiske og erhvervmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*, Syddansk Universitetsforlag 2005; det metodiske grundlag for afhandlingen har OBJ uddybet i: Teori og empiri i den historiske forskningsproces. Nogle retrospektive overvejelser omkring den metodiske og teoretiske tilgang til en konkret undersøgelse af besættelsestidens økonomiske og erhvervmæssige forhold, s. 345-373 i: *Historie* 2005; debatten om vurderingen af landbrugseksporten til Tyskland er ført videre i dagspressen mellem Ole Brandenburg Jensen, Joachim Lund og Mogens R. Nissen, *Berlingske Tidende* 6.3., 20.3, 2.11, 13.11.2005.

heder holdt op over for tal for det samlede tyske forbrug i »Statistisches Handbuch« udgivet af besættelsesmyndighederne i Tyskland i 1949. Herved når han frem til, at den danske smørekseport udgjorde fra ca. 7% stigende til 8-10% af det samlede tyske forbrug, og at den danske eksport af kød udgjorde oprindeligt 4-5% stigende til 10-12% af det tyske forbrug. Nissen kan anføre tallene for hvert enkelt år, og han påpeger overbevisende, at de skal bedømmes relativt, derfor var det danske bidrag af større betydning i 1944-45, hvor Tyskland mistede adgangen til store landbrugsforsyninger fra Rusland, Ukraine, Polen og Frankrig. Ole Brandenburg anvender også de tyske administratorers indberetninger, hvoraf nogle dækker forventet produktion, og holder dem op over for samtidige tal fra det tyske »Ernährungs- und Landwirtschaftsministerium«, men han har en grovere inddeling på år end Nissen. Det er stort set umuligt for udenforstående at afgøre, hvad der er de bedste tal for det samlede tyske forbrug, uden en indgående analyse og sammenligning af det statistiske grundlag for de tal, der anvendes, og for de meget forskellige fejlkilder ved de to forskellige typer kilder, og det leverer de to forfattere ikke.

Indicierne peger på, at forskellene i vurderingen af den danske landbrugsekseports betydning for Tyskland er blevet blæst noget op. Avisoverskrifter og forlagsomtale om, at netop i denne bog kan læseren finde svaret på et omstridt punkt om det vigtigste danske bidrag til Tysklands krig, kan have været med til at udviske, at forskellene mellem de to fremstillinger næppe er betydelige. Krigen ville antagelig ikke være blevet kortere med mere beskedne danske fødevareleverancer, og der var heller ikke meget ekstra støtte at hente for besættelsesmagten og den tyske krigsførelse, hvis der var blevet leveret ekstra kød og smør. De fleste tyskere i byerne måtte i krigsårene alligevel basere deres kost på brød og kartofler med kun et beskedent bidrag af animalsk produktion. Til gengæld kunne manglende danske forsyninger have betydet kraftigere rekviritioner i allerede hårdt ramte besatte områder som Ukraine og Polen eller deportation af flere østeuropæiske tvangsarbejdere til tyske landbrug. Det argument bringes ikke ind i debatten. Det kan i øvrigt tjene til at vise, at det ikke er let at afgøre, hvad der giver størst skade set i et europæisk perspektiv: at opretholde danske bønders leveringsglæde eller at lade være. Indtil nu har perspektivet været nationalt, og det gælder også for de to nyeste værker.

Brandenburgs afhandling har ikke kun landbrugsekseporten som sit emne. Bogen omhandler også tysk infiltration og tyske investeringer i dansk erhvervsliv, og rummer en gennemgang af Gunnar Larsens økonomiske interesser i levering af cement m.m., og også her dansk delta-

gelse i udnyttelsen af det besatte Østeuropa, noget Joachim Lund dog har givet en væsentlig grundigere behandling. Spørgsmålene om det tyske handelskammers virksomhed og de tyske interesser i Danmark har ikke tidligere været beskrevet på grundlagt af et bredt kildemateriale og udgør et nyttigt bidrag til viden om tysk besættelsespolitik. Ole Brandenburg's afgørende resultater er dog først og fremmest opgørelserne over det tyske forbrug af arbejdskraft og råstoffer, tysk materialekompensation, og betydningen af de store befæstningsarbejder i Vest- og Nordjylland. Der er en omhyggelig udnyttelse af det tyske kildemateriale, og redegørelser over det samlede forbrug og de samlede leveringer. Det er ikke stof, der giver gode muligheder for en fængslende fremstillingsform, men det har heller ikke været målsætningen.

Ole Brandenburg tager også fat på de makroøkonomiske virkninger af befæstningsarbejder, hvor inflationsvirkninger og beskæftigelses-effekt bestandig må holdes over for hinanden. Konklusionen er, at Værnemagtens bygge- og anlægsarbejder må »betegnes som Danmarks største bidrag til den tyske krigsførelse«, og de 100.000 danske frivillige danske arbejdere »frigjorde i princippet et lignende antal tvangsarbejdere til indsættelse andre steder i det besatte Europa«. Det er nu ikke nemt at gøre op og forudsætter, at de tyske myndigheder ikke kunne have udskrevet ekstra 100.000 arbejdere i Europa ved brug af endnu flere tvangsmidler. Hvad der er størst og vigtigst, er en diskussion, som man bedst lader ligge, når den ender i usikre prognoser og forudsætninger. Hvad angår virkningerne i Danmark, kan der tilsvarende peges på et umådeligt forbrug af tømmer og cement, en klar inflationær udvikling og ekstra udpumpning af de såkaldte »ledige penge«, men også at befæstningsarbejderne virkede som en effektiv keynesiansk ekspansiv politik i en situation med stor ledighed. Det havde været mere nyttigt med boliger og skoler end med de store betonklodser langs vestkysten, men samfundshjulene blev faktisk holdt i gang, og som et modstykke til landbrugets ekstraindtjening gav det ikke kun entreprenørfirmaerne store fortjenester, men også en betydelig del af arbejderklassen fik en bedre indtjening. Det var en skæv måde at opretholde den sociale balance på, men uden betydning var den ikke. Ole Brandenburg Jensen anvender i undertitlen til sin bog begrebet »studier«, og det er en klog dispensation. Der er udpræget tale om en sammenkøbt ret med temmelig forskellige ingredienser, men der er ekstra viden at hente om den økonomiske samarbejds politik på en række temmelig spredte felter.

Hverken Ole Brandenburg Jensens fremstilling eller Mogens R. Nisens lader sig entydigt placere i konsensusprægede eller revisionistiske

kasser. Ingen af dem ser f.eks. landbruget som domineret af en særlig aktiv kollaborationisme sammenlignet med byerhvervene, selvom landbruget ikke undlod at skaffe sig en bedre indtjening, når mulighederne forelå. Der blev ikke ydet økonomiske ofre for det nationale sammenholds skyld, men den type ofre er stor set heller ikke til at finde andre steder i det danske samfund. Mogens R. Nissen kan ikke støtte, at landbrugsorganisationerne stod for en særlig ensidig politik, der udnyttede situationen til erhvervets fordel, som det blev hævdet lige efter befrielsen. Omvendt ser han heller ikke Landbrugsrådet som en skjult modstandsrede, selvom der foregik illegale aktiviteter med udgangspunkt hos enkelte af Rådets medarbejdere.

Politik i og uden for samarbejdsregimet

Politik med udgangspunkt i økonomi og erhvervsforhold kan således betragtes som det afgørende tyngdepunkt i periodens nye besættelseslitteratur. Mere traditionel politik med udgangspunkt i regering, rigsdag, partier og administration har været svagere repræsenteret. Joachim Lund har redigeret en antologi om de politiske partier under besættelsen, og der er medtaget både hele spektret af samarbejdende partier og partier, der placerede sig udenfor eller blev udstødt. De sidste omfatter Dansk Samling, DKP, DNSAP, Bondepartiet og det tyske mindretals partier. De fleste af artiklerne opsummerer hidtidig viden og forskning om pågældende partis udvikling, for nogle af de mindre partier etableres ny viden, det gælder f.eks. i artiklerne om Retsforbundet og Bondepartiet. Artiklerne skærer således samarbejdspolitikken og dets relationer til de politiske fjender på venstre- og højrefløj til på en ny måde, der fungerer oplysende, til gengæld undgås det ikke, at de parallelle gennemgange af besættelsestidens politiske kriser bliver en anelse trivielle for læseren. På samme måde som i *Spærretid* kan det hævdes, at systemstormer- og medløberbevægelserne fylder meget i det samlede billede, og at når Socialdemokratiet og Bondepartiet eller Retsforbundet tildeles tilnærmelsesvis samme plads i en antologi, giver det et skævt billede af det danske partisystem under besættelsen. Selvom udgivelsen har både en fyldig indledning og en gennemgang af besættelsens virkningshistorie, er det ikke muligt at placere den samlede udgivelse entydigt i de traditionelle opdelinger i konflikt- og konsensusvinkler. Generelt er gennemgangen af Venstres politik kritisk, nogle ville betegne den som revisionistisk i forhold til Venstres egen selvforståelse, mens gennemgangen af f.eks. Socialdemokratiet og Det radikale Venstre ser med større forståelse på partiernes problemer og politiske valg.

I oversigten fra 2001 indgik adskillige større behandlinger af DKP's stilling og udvikling under besættelsen. Partiets udvikling i især perioden fra Hitler-Stalinpagten i august 1939 og indtil det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 er taget op til behandling i 2003 af Jørgen Laustsen i bogen *Mellem hammer, segl og hagekors*.²² Alene i bogens undertitel, *DKP og myten om den lånte tid* etableres en revisionistisk tolkning, der vender sig mod DKP's egne forklaringer på dets politik i perioden, at DKP (og dermed også Sovjetunionen) ikke accepterede og støttede et samarbejde med Tyskland og nazismen i den nævnte periode. Ifølge DKP var der tale om en taktisk bestemt udskydelse af et opgør, der gav mulighed for at forberede partiet på etablering af modstand og en deltagelse i den nationale samling.

Laustsen betoner og fremhæver de mange udsagn, der viser, at DKP i denne periode, som det gjaldt også før og efter 1940-41, fulgte parolerne fra Moskva. Deri indgik en skarp afstandtagen fra Finland under den finske vinterkrig og tydelige angreb på vestmagterne både før og efter den 9. april 1940. Selvom DKP afviste angreb herfor som udtryk for en kold krigspræget agitation vendt mod partiet, så er det rimeligt, at også disse taktiske ideologiseringer trækkes klart frem i et nutidigt billede af perioden. Til gengæld forholder Laustsen sig ikke til de udsagn i offentliggjort kildemateriale, der viser tegn på, at der fra Moskva blev lagt op til en omprioritering af DKP's politik allerede i løbet af vinteren 1940/41 og det diskuteres ikke, i hvilken grad DKP fulgte disse henvisninger.²³ Modsætningerne i DKP's politik i denne periode, diskussionen af hvad der var taktik, og hvad der var reel politikændring, og om initiativet udgik fra København eller Moskva, havde fortjent en ordentlig diskussion. Bogens målgruppe er i øvrigt ikke helt tydelig. Den er forsynet med noter, forskningsoversigt og fyldige kildeudsagn i teksten, mens de indledende og afsluttende afsnit er meget brede og skrevet i et noget forsimplet sprog, og konklusionerne er udpenslet med skarpe karakteristikker, som minder om sprogtonen i marxistiske pjecer fra 1970'erne.

Jørgen Laustsen udsendte året efter en bog om Thomas Døssings virke som Frihedsrådets udsending, senere dansk gesandt i Moskva efter

²² Jørgen Laustsen: *Mellem hammer, segl og hagekors. DKP og myten om den lånte tid*, Syd-dansk Universitetsforlag 2003.

²³ Hans Kirchhoff og Aage Trommer: *Vor kamp vil vokse og styrke*, 2001 kilde 35, 35a; alternative synspunkter til Jørgen Laustsens findes hos: Lars Jepsen og Thomas Bindsbøll Larsen: »Det vil komme til en national befrielseskamp«. Kommunisterne og ikke-angrebepagten 1939-41, s. 1-22, *Arbejderhistorie* 2002 samt Jesper Jørgensen: »Vort parti er et dansk parti«. DKP og det nationale 1936-1952, s. 49-66 i: *Arbejderhistorie* 2005.

besættelsen. Også her er konklusionen trukket frem i titlen: *Den illoyale gesandt*.²⁴ Der er tale om en udvidet og omarbejdet specialeafhandling, og kildemæssigt står Jørgen Laustsen her på fastere grund end i udgivelsen om DKP i 1940-41. Allerede Bent Jensen har ud fra et sovjetisk kildemateriale påvist, at Thomas Døssing i Moskva søgte at modarbejde de samarbejdende partier og senere også kompromiset mellem politikere og Frihedsrådet. Her fremlægges Døssings virke i en bredere form og med et fyldigere dansk og især sovjetisk kildemateriale som baggrund. Vurderinger og karakteristikker males også her med en bred og polemisk præget pensel. Ebbe Muncks politik omkring udnævnelsen af en dansk udsending til Moskva betegnes som »rænkespil« og DKP i 1940-41 står under overskriften »den protyske linje«, hvad der nok er at stramme karakteristikken af DKP en tak for meget. DKP stod for en pro-sovjetisk linje uden væsentlige forbehold, og partiet tog de taktiske udsving med, der fulgte deraf. Læseren har ikke let ved at forstå Døssings udvikling fra venstredrejet socialdemokrat og kulturpolitiker til Sovjetunionens medspiller med henblik på at opnå en kommunistisk ledet modstandsregering i Danmark efter befrielsen, karakteristikken af ham som kommunist står som overgribende forklaring, der dog alternerer med, at Døssing var naiv, han »kunne ikke gennemskue det røde diktatur«. Jørgen Laustsen bøger repræsenterer en særlig totalitarismeorienteret udgave af besættelsehistorien, hvor det personlige værdigrundlag og en markant afstandtagen fra kommunismen trækkes skarpt op. Bent Jensen har i flere tidligere udgivelser fremdraget synspunkterne og det nye sovjetiske kildemateriale, men Jørgen Laustsen folder det bredere ud og bruger kraftigere virkemidler.

Det borgerlige modstykke til DKP i modstandsbevægelsen og Frihedsrådet er Dansk Samling, der i Henrik Lundbaks disputats om partiet fra 2001 fik en omfattende og dækkende analyse og placering. Dette arbejde er nu omskrevet til en kortere version, der er udsendt på engelsk, og også Knud J.V. Jespersens tobindsværk om den danske SOE-organisation er udsendt på engelsk.²⁵ Når disse to ret store og specialiserede værker er oversat til engelsk, tydeliggøres det som en klar mangel, at der ikke findes en nyere samlet og diskuterende fremstilling af Danmark under 2. verdenskrig på engelsk. Bedste mulighed for ikke

²⁴ Jørgen Grønvald Laustsen: *Den illoyale gesandt. Thomas Døssings virke i Moskva 1944-47*, Lindhard og Ringhof 2004.

²⁵ Henrik Lundbak: *Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*, Museum Tusulanums Forlag 2001; Henrik Lundbak: *Danish Unity. A political Party between Fascism and Resistance 1936-1947*, Museum Tusulanums Forlag 2003; Knud J.V. Jespersen: *No Small Achievement. Special Operations Executive and the Danish Resistance 1940-45*, University Press of Southern Denmark 2002.

dansk-læsende er forsat den af Henrik S. Nissen redigerede bog om Skandinavien under 2. verdenskrig fra 1983 og en række specialiserede bidrag til antologier og til artikler i *Scandinavian Journal of History*.²⁶

Undersøgelser af administrationens og lokale myndigheders rolle i samarbejdspolitikken omfatter et studie af samspillet mellem den lokale politimester og den tyske Standortälteste i Esbjerg, og påviser dermed en mindre påagtet side af samarbejdspolitikken hverdag. Begge parter havde en klar interesse i at undersøge konflikter mellem danskere og tyske i hverdagens små bataljer, og eftersom Esbjerg var præget af en stor tysk garnison og tilsvarende en aktivistisk stemning blandt mange arbejdere og fiskere, er det relevant, når Mona Jensen i sin artikel kan vise, hvordan begge parter søgte et samarbejde inden for visse grænser, der blev trukket af hensynet til overordnede myndigheder og hensynet til ikke at komme for meget på tværs af aktivisterne. Dette dansk-tyske samarbejde lykkedes rimeligt i Esbjerg frem til sommeren 1943, så lod følelserne sig ikke tøjle længere gennem det lokale dansk-tyske samarbejde.²⁷

Modstandsbevægelse

Besættelsesforskningens klassiske emne, modstandsbevægelsen, har været relativt svagt belyst i kildebaserede udgivelser i den behandlede periode, men det vil efterhånden også på det overordnede plan være vanskeligt at finde helt forsømte emner. En udgivelse om Carsten Høgh og hans medarbejders arbejde med det store interneringskartotek, senere benævnt centralkartoteket, giver dog grundigere kendskab til et arbejde, der kun har været beskrevet i Ditlev Tamms bog om retsopgøret, og der med en tydelig retshistorisk synsvinkel. I bogen *Interneringskartoteket* kommer gruppemedlemmerne selv til orde, og der trækkes både på et fyldigt dokumentmateriale og et hidtil upubliceret dagbogsfragment fra gruppens yngste medarbejdere Jens Ege, der også er medforfatter til bogen. Bogen medtager dog ikke en vurdering af, hvor korrekte oplysningerne i kartoteket var. Her udestår forsat et interessant forskningsemne.²⁸

²⁶ Henrik S. Nissen (ed.): *Scandinavia during the Second World War*, Universitetsforlaget Oslo 1983.

²⁷ Mona Jensen: Wie die Made im Speck? Fredsbesættelsen 1940-1943 belyst gennem samarbejdet mellem Esbjerg Politi og Værnemagten, s. 349-390 i: *Historisk Tidsskrift* bd. 104, 2004.

²⁸ Eli Fischer-Jørgensen & Jens Ege: *Interneringskartoteket. Om Carsten Høeg og hans gruppe under besættelsen*, Museum Tusulanums Forlag 2005; se desuden: Jesper Skov: Embedsmændens etos. Frit Danmarks tjenestemandsgupper og retsopgøret 1943-45, s. 74-107 i: *Historie* 2004.

Emnet kvinderne og modstandskampen har i tidligere udgivelser været centreret om kvindernes funktioner som hjælpere og baglandsorganisatorer. I en udgivelse, der kombinerer erindring, samtidige kilder og refleksioner over modstanden, har Hedda Lund beskrevet en lille gruppe kvindelige sabotører. Det er vigtigt at få trukket frem, at de faktisk findes, men der skal næppe konkluderes herudfra, at de var talrige. Refleksionerne over modstanden er præget af Hedda Lundhs efterkrigsengagement på venstrefløj og indeholder en række ikke lige præcise generaliseringer over modstanden og reaktionerne på den.²⁹ Gyldendal har desuden udsendt en bog med 11 interviews, alle mænd, der blev optaget i forbindelse med en tv-serie om modstanden 1940-45, som TV2 sendte i 1991, og som i vidt omfang også blev trykt i dagbladet Politiken. At samtalerne 14 år efter tages op igen, må i høj grad siges at være udtryk for en jubilæumsrettet udgivelsespolitik. Udsøgeren Anne Wolden-Ræthinge alias Ninka stiller spørgsmål på de udspurgtes præmisser, og bogen bliver i høj grad monument- og mindeskabende, hvad i øvrigt også titlen, *Om lidt er de borte* lægger op til.³⁰

Uden for den kategori, der søger at etablere ny viden, er der tydeligvis sket en nærmest systematisk afsøgning af besættelsestiden for dramatiske episoder, der – uanset at de allerede er beskrevet fyldigt – kan danne grundlag for korte og bredt sigtende fremstillinger. I løbet af de sidste år er udkommet en bog om den 9. april, om strejkerne og sabotagen op til den 29. august 1943, om sabotagen, den københavnske folkestrejke i sommeren 1944, om det britiske bombardement af Shellhuset og den deraf afledte katastrofe ved bombningen af Jeanne d'Arcskolen på Frederiksberg i marts 1945.³¹ Det er ikke underligt, hvis unge i 2006 kan mene, at besættelsestiden var en dramatisk tid for de fleste danskere, og at sabotage, danske nazisters demonstrationer, jødeforfølgelser, flyangreb m.v. var hyppige fænomener set fra gennemsnitsdanskernes synsvinkel. På det punkt er den brede historiebevidsthed endda mere fordrejet end i tiden lige efter besættelsen. Det kan være værd at

²⁹ Hedda Lundh: *Ikke noget theselkab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*, Museum Tusulanums Forlag 2002.

³⁰ Anne Wolden-Ræthinge: *Om lidt er de borte. Modstandsbevægelsens topfolk fortæller*, Gyldendal 2005.

³¹ Andreas Skov: *Oprør. Da danskernes sagde nej til den tyske besættelsesmagt*, Documentas 2003; Andreas Skov: *Sabotage. Da danskerne gik til aktiv modstand mod den tyske besættelsesmagt*, Documentas 2003; Rasmus Jørgensen: *Folkestrejken. Da hovedstaden gjorde oprør*, Documentas 2004; Henrik Ahlmann: *Den franske skole – RAF's angreb på Shellhuset 21. marts 1945*, Udgivet af forfatteren 2005; Alice Maud Guldbrandsen: *Tavsheden blev min sang. Bombardementet af Den franske Skole marts 1945*, Documentas 2005; Andreas Skov & Flemming Søeborg: *Befrielsen den 5. maj*, Documentas 2004.

citere en københavnsk skoledreng, der i januar 1946 skulle skrive stil om en oplevelse under besættelsen. »Det er mærkeligt nok, at jeg som har oplevet 5 år som er enestående i Danmarks historie, ikke har haft en eneste oplevelse, som er værd at lægge mærke til.«³²

Biografierne

Der er de sidste par år udkommet flere markante biografier af centrale personer fra modstandsbevægelsens lederlag. De to mest omtalte og omfattende er Sven Ove Gades om Frihedsrådets centrale skikkelse, Frode Jakobsen, og Niels Barfoeds om SOE's sidste faldskærmschef i Danmark, Ole Lippmann.³³

Niels Barfoed er litteraturforsker og litteraturkritiker, men har senest taget den historiske biografi op. Med Niels Barfoed befinder vi os i centrum af det kulturradikale segment. Han har været skolekammerat med Klaus Ribbjerg og Villy Sørensen, redaktør af *Vindrosen* og kritiker ved *Politiken*. I 2001 udsendte han en biografi om Peter P. Rohde, der på mange måder lå i forlængelse af den nævnte ideologiske placering.³⁴ Peter P. Rohde var i 1940'erne uafhængig og kritisk kommunist, gymnasielærer og forfatter til en lang række bøger ikke mindst om det klassiske Grækenland og det nye Israel. Efter bruddet med DKP optog han en forbindelse med en nabo i det nordsjællandske domicil, Svend Schjødt-Eriksen, tidligere magtfuldt medlem af general Gørtz's »lille generalstab«. I deres udgangspunkt kunne der næsten ikke være større forskel mellem de to: den tidligere kommunistisk organiserede intellektuelle og den markante antikommunistiske organisator med nær forbindelse til socialdemokratiske topledere og i øvrigt et kortvarigt DNS-AP-medlemskab i 1940. Det, der bragte dem sammen, var det fælles opgør med DKP. Barfoeds beskrivelse af Peter P. Rohde, den kritiske intellektuelle, der i opgøret med et autoritært parti og en kritisk søgende natur med gevaldige udsving i de ideologiske rammer, må have bekræftet fundamentale antagelser hos forfatteren om betydningen af en personlig livsanskuelse i de faste ideologiers og systemers tid under besættelsen og den kolde krig.

Som objekt for sin næste store biografi valgte Barfoed Ole Lippmann, der som ganske ung var tilknyttet hærens efterretningstjeneste. Som

³² H.P. Langkildes samlinger om Københavns Kommunes skolevæsen under besættelsen, Københavns Stadsarkiv.

³³ Sven Ove Gade: *Frode Jakobsen. En biografi*, Gyldendal 2004; Niels Barfoed: *En kriger. Portræt af Ole Lippmann*, Gyldendal 2005.

³⁴ Niels Barfoed: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, Gyldendal 2001.

leder af SOE-faldskærmsfolkene i besættelsens sidste måneder havde han i en kort periode en relativt fremtrædende position, men politisk set blev han overhalet af forbindelsen mellem partiledere, militærledelse og mere tunge allierede instanser end SOE, især SHAEF (de allieredes militære hovedkvarter) og det britiske udenrigsministerium. På flere felter var hans direkte modspiller den selv samme Svend Schjødt-Eriksen. Lippmann arbejdede forgæves på at få Schjødt-Eriksen fjernet fra våbenfordelingen og helt skudt ud af ledelsen af det illegale arbejde. Paradoksalt var det, at det Lippmann ikke opnåede i foråret 1945, blev realiseret i 1960. Lippmanns rapporter til London om Schjødt-Eriksen og hans kollega Viggo Hjalf var det afgørende materiale for Jørgen Hæstrups skildring af disse forhold, og de udløste den såkaldte Hjalfsag, der afbrød Schjødt-Eriksens videre karriere.

Lippmann var fra sine unge år national og konservativ, og det holdt han ved livet igennem. I kraft af sin holdning til forsvaret stod han meget langt fra f.eks. Det radikale Venstre, og han bevarede kontakten til Forsvarets Efterretningstjeneste i mange år efter besættelsen, og han var dermed aktiv medspiller i den kolde krig. DKP og selvfølgelig Sovjetunionen var den ideologiske og politiske modstander, bortset fra at han fastholdt betydningen af samarbejdet med DKP i modstandsbevægelsen. Lippmann var desuden fremtrædende erhvervsmand, der havde arvet betydelige økonomiske interesser i et større firma. Vi er unægtelig langt fra Peter P. Rohde og dennes univers. Hvad kan have motiveret Barfoed til at tage denne fremtrædende, men næppe betydningsfulde person op til behandling i en næsten 500 sider lang biografi – ud over at de mødte hinanden i en sen alder? Barfoed angiver i sin indledning: »For mig er Lippmanns navn i slægt med Anders Lassen, Kim Malthe-Bruun, Morten Nielsen«. Med disse navne fremdrages de unge døde, der havde en heroisk tilgang til livet, var nationalt indstillede og udprægede individualister. De to første repræsenterer også den danske overklasses bedst kendte ofre for den allierede sag, og de er i øvrigt til stadighed genstand for nye udgivelser og beskrivelser.³⁵

Barfoed har gennem sit virke på mange felter vist en udpræget evne til at spejle nye ideologiske tendenser. Et svar – eller i hvert fald en tese – kunne være, at den heroiske individualisme, helten om man vil, har fået en genkomst i det nye årtusinde efter de kollektive systemers og ide-

³⁵ Bjarne Nielsen Brovst: *For unge til at dø. Morten Nielsen og Kim Malthe-Bruun*, Lindhardt og Ringhof 2005; Suzanne Larsen: *Anders Lassen. Sømand & soldat*, MeMe Media 2000, paperbackudgave 2002; Michael Alring: *Berømte danskere* [herunder Anders Lassen], Aschehoug 2002; Jan Nielsen: *En sand helt* [Anders Lassen], Jyllandsposten 14.4.2002.

ologiers sammenbrud. I øvrigt anvender også Niels Barfoed begrebet totalitarisme i sin omtale af Ole Lippmanns opgør med nazisme og kommunisme, og som modværdier hos Lippmann angives en demokratisk og humanitær holdning. Det gives der god dækning for, men det er også meget brede begreber, der ikke i sig selv siger meget. Er Niels Barfoed undseelig ved at nævne en national og borgerlig individualisme som en klarere retningsbestemmelse? Undertitlens betegnelse »en kriger« skal under alle omstændigheder forstås i overført betydning. Ole Lippmann var først og fremmest organisator og forhandler.

Barfoed har skrevet en meget personlig og indfølelsefuld biografi præget af beundring for Lippmann i alle livsafsnit og gøremål. Tendensen til hagiografi er umiskendelig. Til belysning af besættelsestiden og især til Lippmanns virke i disse år er der ikke meget nyt, hvad der heller ikke er at forvente, eftersom det i forvejen hører til de bedst beskrevne afsnit af besættelseshistorien. Dagbogsnotater og ikke hidtil anvendte breve giver dog dybde og yderligere forklaring i en række sammenhænge.

Med biografien om Frode Jakobsen er vi rykket et lag op i besættelsestidens beslutningshierarki. Også her er forfatteren hentet uden for historikernes kreds, journalisten og tidligere chefredaktør på Ekstra-bladet, Sven Ove Gade. Når Gade skal forklare, hvorfor han tager et arbejde med Frode Jakobsen op, så er der ikke tale om et personligt nært forhold til den biograferede eller om en fælles fortid på et eller andet område. Sven Ove Gades tidligste offentliggjorte arbejde er antologien *Unge liberale* i 1964, og selvom Frode Jakobsen slog nogle store politiske og ideologiske sving i sit lange liv, så var han aldrig liberal, og især ikke i de unge år. Sven Ove Gade anfører en fascination af handlingsmennesket, den kæmpende humanist og den konsekvente demokrat. Betegnelser, der ikke er langt fra de begrundelser, som Niels Barfoed nævner i forbindelse med biografien om Ole Lippmann. Lippmann og Frode Jakobsen arbejdede i øvrigt i de få måneder i begyndelsen af 1945, hvor de begge var medlem af Frihedsrådets K-udvalg, sammen mod Schjødt-Eriksens indflydelse, men ellers stod de på mange områder hinanden temmelig fjernt i livsholdning og i deres politiske og organisatoriske virke, og Lippmann var langt mere tilbagetrukket i det offentlige liv end Frode Jakobsen.

Frode Jakobsen har beskrevet og tolket sit eget liv i en lang række erindringsbøger og essaysamlinger, og i de mange foredragsmanuskripter, han har ladet indgå i sit arkiv. Her kan det ses, at han meget hyppigt relaterer sit foredragsemne, næsten uanset hvad det er, til egne oplevelser og livserfaringer. Især barndommen i små kår i et friskolehjem på

Mors, oplevelser i mødet med nazismen før og efter 1933 og selvfølgelig hans virke i Ringen og i Frihedsrådet under besættelsen. Fra efteråret 1943 til oktober 1945 var han på grundlag af egen vedholdenhed og tidernes særlige vilkår pludselig placeret som en af de afgørende beslutningstagere i modstandskampens organisering, Danmarks internationale placering, befrielsesregeringens sammensætning og vilkårene for Danmarks befrielse og modstandsstyrkernes afvikling og afvæbning efter befrielsen. Sjældent har en så ukendt og politisk uerfaren person truffet eller været med til at træffe så afgørende beslutninger. Hans erfaringer inden havde på ingen måde forberedt ham på det. De omfattede en omflakkende virksomhed på venstrefløjen, en ikke imødekommet ansøgning om medlemskab af DKP, senere en beskeden rolle i DSU, og meget brede studier i mange år om bl.a. tysk klassicisme, Kierkegaard og Nietzsche. Politisk set samarbejdede han med DKP i Frihedsrådet indtil det kom til et politisk brud, og Frode Jakobsen var afgørende i arbejdet for at forhindre DKP-ledelsens ønske om at videreføre DKP-aktiviteten efter besættelsen under et samlet modstandspartisk kappe. Derfor var Frode Jakobsen også først medstifter af Frihedsbevægelsens Samråd i sommeren 1945 for få måneder senere at være den afgørende kraft bag dens sprængning. Fra oktober 1945 blev han socialdemokratisk folketingsmand i anden eller tredje række, bevidst holdt borte fra indflydelse af Hedtoft og H.C. Hansen, der aldrig opfattede ham som en egentlig socialdemokrat, eller i hvert fald ikke en loyal socialdemokrat, eftersom han i afgørende situationer under besættelsen havde siddet på den anden side af forhandlingsbordet. Under den kolde krig virkede han først for Europabevægelsen, i den antikommunistiske frontorganisation »Congress of Cultural Freedom« og som civil leder af Hjemmeværnet, senere virkede han som venstrefløjens historiske ikon og alibi i 1960'ernes og 1970'ernes internationale solidaritetsarbejde, NATO-modstand, EF-modstand m.m.

Tolkningen af disse store omskiftelser både i ideologisk tilhørsforhold og i politisk og organisatorisk virksomhed tolkes af Sven Ove Gade som udtryk for et højtudviklet humanistisk sindelag, hvor standpunkterne konstant skulle afprøves i forhold til den personlige samvittighed. Det ligner tendensen til fremhævelse af det stærke individ, der på egen hånd finder de rigtige standpunkter, en helteskikkelse. Vi er langt borte fra sociologiens konstante betoning af individet som et produkt af både oplevede erfaringer og påvirkninger fra det miljø, der leves i, dog med én undtagelse: indflydelsen fra faderen, som Frode Jakobsen selv ved mange lejligheder vendte tilbage til.

Der er to spørgsmål, som Sven Ove Gade ikke for alvor tager op. Det

ene er, at Frode Jakobsen på mangfoldige måder selv har tilrettelagt tolkningen af sit eget liv; de mange erindringsbøger, interviews og artikler, hans omfattende personarkiv, hvoraf de vigtigste dele blev indleveret af ham selv, og hans konstante deltagelse i den offentlige debat, så snart der blev rejst spørgsmål i relation til de områder, han havde haft ansvar for, især om arbejdet i Frihedsrådet, forholdet til officererne og spørgsmålet om stikkerlikvideringer under besættelsen. Frode Jakobsen egen tolkning er altid uanset emne, at der var tale velovervejede beslutninger truffet ud fra kampens vilkår og med en afvejning af, hvad der var det rigtige set som et samvittighedsspørgsmål. Der var ikke begået fejl i noget væsentligt spørgsmål. Sven Ove Gade synes i alt væsentligt at tage Frode Jakobsens meget bevidste tolkning af sit eget liv til sig og formidle den til sine læsere med overblik og i en medrivende form, men uden en diskussion af, om der er andre forklaringer på standpunkt-dannelsen og den personlige udvikling. Det andet spørgsmål er, om ikke det er nødvendigt at tilføje en udpræget personlig ærgerrighed hos Frode Jakobsen som supplerende faktor for at kunne forklare de ideologiske og politiske spring både før, under og efter besættelsen. På den kritiske side anfører Sven Ove Gade kun hans stædighed og manglende smidighed. Udsagn som Frode Jakobsen helt selv ville kunne tilslutte sig. Denne karakteristik bliver i sammenhængen kun en understregning af styrken i den demokratiske og humanistiske holdning. Formuleringen »et brændende engagement« står i centrum hos både den biograferede og hans forfatter.

Historikerne har vanskeligt ved at leve op til den letflydende skriftlige form og den stærke sproglige indføling med den portrætterede, som litteraturkritikeren og journalisten har demonstreret. Et eksempel på en biografi præget af solidt historikerhåndværk, skildring af en bred historisk og miljømæssig kontekst, men også med en langt mere beskedne omtale og udbredelse, selvom der er tilstræbt en form, der kan nå et bredt publikum, er Mogens Rüdigers biografi om Erling Foss.³⁶ Erling Foss har også skrevet erindringer, efterladt et privatarkiv og hans virke er velbeskrevet i besættelseslitteraturen fra Jørgen Hæstrup og fremefter, men historikerens force viser sig her i en mere kritisk tilgang til materialet, herunder den biograferedes egne tolkninger af sit liv og sine gerninger, en tættere redegørelse for udsagn fra kildematerialet, og en mere præcis udredelse af de ideologiske og politiske standpunkter. Mogens Rüdiger leverer på det overordnede plan et sympatisk portræt af Erling Foss og hans virke, selvom han næppe deler dennes

³⁶ Mogens Rüdiger: *Uden tvivl. Erling Foss 1897-1982*, Gyldendal 2000.

grundholdninger til tilværelsen, generationsforskellen ufortalt. En heltebiografi er der bestemt ikke tale om. I øvrigt kan det konstateres, at historikeren er mindre ordrig end de før nævnte biografier, der presser stoffet for illustrerende detaljer og personlige refleksioner, så sidetallet svulmer.³⁷

Danske nazister, østfrontfrivillige og tysk politi

Danskere i tysk tjeneste, direkte eller indirekte, er et forskningsfelt, der har kastet adskillige værker af sig. Det kan ses som et dansk spin-off af det internationale engagement i Holocaust og en generelt høj interesse for nazisme og 2. verdenskrig eller som et udtryk for, at der fortsat er et efterslæb af forestillinger helt tilbage fra retsopgøret om denne gruppes virke. Med de sidste par års litteratur må det allerede ses som et veludforsket område. Hvad angår DNSAP og den politiske side af det ideologiske samarbejde med besættelsesmagten er det først og fremmest John T. Lauridsen, der har stået for området. I 2002 kom *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, der er en samleudgivelse, der dels omfatter en række artikler som John T. Lauridsen tidligere har fået udgivet om DNSAP, dels et antal nyskrevne bidrag, og flere oversigter over materiale om partiet og dansk nazisme, DNSAP's tillidsfolk m.v.³⁸ Titlen er ikke helt dækkende, eftersom det store flertal af artiklerne behandler forskellige aspekter af DNSAP's historie og organisation, de øvrige små nazistiske partier og bevægelser er kun sporadisk medtaget. De fyldigste og mest interessante bidrag knytter sig til DNSAP's ideologiu udvikling og partiets anvendelse af symboler og kulturelle udtryk, dvs. den kulturelle, sociale og ideologiske konstruktion af et dansk nazistisk parti.

I antologien om dansk nazisme indgår en række bidrag til Frits Clausens (FC) historie, ikke mindst om FC's situation under retsopgøret. I en omfattende tekstudgivelse af John T. Lauridsen med titlen *Føreren har ordet!* er medtaget en række erindringsafsnit, udkast til en skildring af DNSAP's historie af FC, andre forsvarsskrifter udarbejdet i forbindelse med forberedelserne til processen mod ham efter krigen og et antal breve fra FC's hånd. Det hele nedskrevet under hans fængsling i 1946

³⁷ En biografi af en aktiv handlingsorienteret dansker, hvor dagbladsjournalisten og litteraten udfolder sin evne til indføling med den biograferede og med vægt på det heroiske er: Thomas Harder: *Paolo il Danese. Den danske partisan*, Samleren 2005. Den biograferede havde næsten hele sit virke under 2. verdenskrig uden for Danmark.

³⁸ John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, Gyldendal 2002. I en kortere form er DNSAP's virksomhed opsummeret i John T. Lauridsens bidrag til: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, Gyldendal 2003; desuden John T. Lauridsen: En storm i et meget lille glas vand. Problemet Frits Clausen og Werner Best's eliminerings af DNSAP 1943-44, s. 337-409 i: *Historie* 2003.

og 1947.³⁹ John T. Lauridsen lægger vægt på, at FC afdæmoniseres, og at den illegale presses smædekarakteristikker afløses af en vurdering, hvor han bedømmes på både samtidens og nutidens præmisser. I karakteristikken af ham ser John T. Lauridsen ham både som en noget naiv idealist og som en politiker, der repræsenterede en markant antisemitisme og politisk ekstremisme. Som tekststudgave er det en forbilledlig publikation, indledning, noter og billedmateriale giver god besked om FC's virke og selvforståelse, men der er heller ikke sparet på antallet af sider, der er stillet til rådighed om en trods alt ikke afgørende politiker i dansk sammenhæng.

En af de menige danske nazister er trådt ud af anonymiteten gennem en udgivelse af uddrag af en omfattende dagbog og med fyldige udgiver-/forfatterrefleksioner over dagbogsskriverens liv og udvikling.⁴⁰ Udgivelsen kan vise typiske træk ved DNSAP's evne til at rekruttere og fastholde sine medlemmer. Kombinationen af en stærk indre kultur, et ydre pres og en social isolation sikrede, at også mange menige partimedlemmer holdt fast til det sidste, og efter befrielsen bevarede de værdier, der allerede havde haft så store omkostninger for dem, ud fra en kombination af bitterhed, vrede over retsopgøret og en fortsat stigmatisering. Det samme billede og de samme problemstillinger demonstreres i en grundig og arkivbaseret gennemgang af DNSAP's ungdomsorganisation, NSU, der i høj grad tjente som rekrutteringsbase for Frikorps Danmark og andre uniformerede korps.⁴¹

Danske soldater på Østfronten har allerede fået en dækkende og grundig beskrivelse og analyse i den vidt udbredte bog *Under Dannebrog og Hagekors*. Forfatterne til denne væsentlige udgivelse har oveni stæet for udgivelsen af en dagbog fra en almindelig frikorpsmand. Der er tale om relativt knappe dagbogsnoter fra en tjeneste bag de forreste linjer. Dagbogen lægger ikke meget nyt til, hvad der allerede er medtaget i *Under hagekors og dannebrog*, men nogle problemstillinger omkring synet på ledelsen af Frikorpset, hverdagslivet bag fronten og enkelte eksempler på omtale af behandlingen af jøder og russere synliggøres dog yderligere gennem dagbogen.⁴² Ekstrabladets Forlag har også inddraget Frikorps Danmark-stoffet gennem en bog om en anden dansk

³⁹ John T. Lauridsen (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanums Forlag 2003.

⁴⁰ Arne Hardis: »Forræderens« dagbog – en dansk nazist 1941-45, Lindhardt & Ringhof 2005; vedr. lokalundersøgelser: Martin Larsen: I hagekorsets skygge. De danske nazister i Aalborg 1931-45, s. 396-437 i: *Historie*, 2002.

⁴¹ Mikkel Kirkebæk: *Beredt for Danmark. Nationalsocialistisk ungdom 1932-1945*, Høst & Søn 2004.

⁴² Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Smith: *Dagbog fra østfronten. En dansker i Waffen-SS 1941-44*, Aschehoug 2005.

frikorpsmand, Haakon Fjelde, hvis dagbog fra de sidste kampe i Berlin allerede er udgivet.⁴³ Den ny udgivelse fremtræder som en blanding af en erindringsbog af Haakon Fjeldes søn om en opvækst i skyggen af faderens fortid og hemmeligheder, og indskudte beskrivende afsnit om faderens virke i Frikorpset og som dansk Gestapo-medarbejder. Holdningen til retsopgøret fremstår kritisk og stærkt revisionistisk. Bogen er skrevet ud fra en indignation over retsopgøret, der står parallelt med typiske opfattelser hos frikorpsfolk og andre dømt på grundlag af landsvigerlovene i tiden under og efter retsopgøret. I denne bog virker indignationen konstrueret og med for skarpe pointer i betragtning af, at den er skrevet næsten 60 år efter begivenhederne. At der foruden sønnen har medvirket en professionel skribent på udgivelsen, kan være den oplagte forklaring. Endelig er der udkommet en relativ kort biografi om Frikorps Danmark-kommandanten K.B. Martinsen, baseret for en del på allerede velkendt stof, og hvor der lægges vægt på de dramatiske sider af K.B. Martinsens liv.⁴⁴ Den fortsatte publikation af stof om enkeltpersoner eller enkeltepisoder fra Frikorpset og de danske frivillige korps historie er på grænsen til at bevæge sig fra historieskrivning over i en historisk baseret underholdningsgenre, der i kraft af overeksponering kan risikere at omforme de mest dystre sider af 2. verdenskrig til pirrende og fascinerende faktionskonstruktioner.

Det gælder dog ikke en grundig kildebaseret fremstilling af Gestapo's historie og virke i Danmark af Henrik Lundtofte.⁴⁵ Her er der tale om oprydning af forestillinger, der går helt tilbage til etableringen af et antitysk og antinazistisk beredskab under og efter besættelsen dels i den illegale presse og dels i formidlingen af retsopgørets afhøringer og domfældelser. Henrik Lundtofte trækker på international forskning om Gestapo, der uden at forklejnne dets rolle som et vitalt led i naziregimets terrorapparat, også har betonet dets svagheder, dets underbemanding, og at personalet bestod af almindelige politifolk, der var drevet af traditionelle karriereambitioner. I Danmark var det typisk de danske medhjælpere, der stod for f.eks. mishandlinger og tortur. Generelt fandt der en afprofessionalisering sted af Gestapos virke i besættelsens sidste tid, og både Gestapo og modstandsbevægelsen var aktive i denne periodes optrapning af voldsspiralen.

⁴³ Jens Fjelde i samarbejde med Michael Holbek Jensen: *I skyggen af jernkorset*, Ekstra Bladets Forlag 2003; Haakon Fjelde: *Berlin 1945 – en dansk frivilligs øjenvidneberetning*, Ekstra Bladets Forlag 2001.

⁴⁴ Frank Bøgh: *Krigeren. K.B. Martinsen, officer og landsforræder*, Documentas 2005.

⁴⁵ Henrik Lundtofte: *Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*, Gads Forlag 2003; En mindre oplysende udgivelse, der bevæger sig i det samme univers, men koncentrerer sig om drab og overgreb, er: Frank Bøgh: *Peter-gruppen. Tysk terror i Danmark*, Documentas 2004.

Peter Øvig Knudsen har med sin bog om Birkedal afsøgt den tysk ledede terror for sit mest dramatiske stof. Bogen styrke er, at et psykologisk og udviklingsorienteret portræt kombineres med en redegørelse for gerninger, overgreb, domfældelse og henrettelse. Som bidrag til ny historisk viden er vi et stykke fra den oplysende bog om modstandsbevægelsens likvideringer, som Peter Øvig Knudsen udsendte i 2001.⁴⁶

Anden krigsdeltagelse

Danske søfolk i allieret tjeneste er repræsenteret med et udgivet erindringsmanuskript, kaptajn Martin Bantz' erindringer fra 1940 til 1945 er skrevet i tilslutning til et virke som styrmand og kaptajn for skibe i britisk tjeneste. Erindringerne har en grundig indledning, noter og er suppleret af et antal breve, og udgivelsen er således et nyttigt supplement til Chr. Tortzen omfangsrige udgivelser om de danske krigssejlere. En nyudkommen bog om den danske flådes sænkning den 29. august 1943 har først og fremmest interesse i kraft af sit billedmateriale.⁴⁷ Danske krigsflyvere af meget forskellig slags, i de danske flyvetropper før den 9. april 1940, om morgenen den 9. april samt ved de beskedne og stærkt kontrollerede aktiviteter fra 1940 til 1943, primært i form af svæveflyvning, har fået en udførlig behandling i et bind i den omfattende udgivelse om dansk militærflyvning, *De danske militære flyverstyrkers udvikling*. Foruden den egentlige danske militærflyvning er medtaget danske krigsflyvere i allieret og i tysk tjeneste og relativt meget stof, der må ses som generel besættelseshistorie. Den samlede udgivelse hænger ikke godt sammen, og forfatteren havde fået en mere læsbar fremstilling ved at holde sig til de emner, som titlen lægger op til.⁴⁸

Besættelsen skildres fortsat ofte i bredere fremstillinger, som om Danmark var en isoleret enklave på det europæiske kontinent, til gengæld er der udsendt et betydeligt antal bøger om stormagtskrigen og krigens enkelte slag og forløb, nogle med en inddragelse af Danmark, de fleste uden. Kronologisk opstillet er der en om luftkrigen over Vesteuropa i sommeren 1940, »Slaget om Vesteuropa«, der integrerer militær og politisk historie og derved flytter rammerne for den traditionelle mili-

⁴⁶ Peter Øvig Knudsen: *Birkedal. En torturbøddel og hans kvinder*, Gyldendal 2004; Peter Øvig Knudsen: *Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer*, Gyldendal 2001.

⁴⁷ Kåre Lauring (red.): *Mellem bomber og torpedoer. I konvoj på Atlanten. Kaptajn Martin Bantz' erindringer fra 1940 til 1945*, Gyldendal 2004; Søren Nørby: *Flådens sænkning 29. august 1943*, Region 2003.

⁴⁸ Paul E. Ancker: *De danske militære flyverstyrkers udvikling 1940-45, En forskningsmæssig undersøgelse af de danske militære flyverstyrkers udvikling under den tyske besættelse af Danmark 1940-45*. bd.II, første halvbind, Odense Universitetsforlag 2001.

tærhistorie.⁴⁹ Hvis vi går fra luften til søen og et år længere frem, foreligger en bog om sænkningen af det tyske lommeskib »Bismarck«. ⁵⁰ Jakob Sørensen har skrevet om invasionen i Normandiet i juni 1944, og fra krigens sidste ende er der flere udgivelser, der dækker krigens sidste måneder i Nordeuropa og i Danmark, herunder flygtningeberetninger og beretninger fra civile på hver sin side af fronten, kampene om Tyskland og Berlin m.v.⁵¹

Flygtninge og forfulgte

En række udgivelser om flygtninge og forfulgte i tiden omkring 2. verdenskrig er et af bedste eksempler på, at historikerne ofte vælger emner og anlægger synsvinkler på det historiske stof ud fra aktuelle problemstillinger, og de demonstrerer samtidig, at historiebevidsthed indgår i debatten om f.eks. aktuel dansk flygtningepolitik. Spørgsmålet om behandlingen af de tyske flygtninge var allerede i høj grad et omdebatteret emne sidst i 1990'erne. Debatten er fortsat i de seneste år, og flere forskellige vurderinger af danske myndigheders behandling af de tyske flygtninge er repræsenteret i de nyeste udgivelser. Kirsten Lylloff, der initierede og stod i centrum af diskussionen i den sidste periode med sit arbejde om den manglende lægehjælp til de tyske flygtninge og den heraf afledte overdødelighed blandt især tyske småbørn, forsvarede i 2004 sin ph.d.-afhandling, der også tog udgangspunkt i tyske flygtningebørn, her de uledsagede flygtningebørn.⁵² Kirsten Lylloff tager klart udgangspunkt i en diskurs, der lægger vægt på en særlig hensyntagen til børn og til ofre for krigshandlinger, og til at national eller politisk hensyntagen under besættelse eller opgørene efter besættelsen ikke kan tilsidesætte humanitære hensyn over for de svageste. Beslutningspraksis hos den danske flygtningeadministration og andre myndigheder karakteriserer hun som mangelfuld, præget af stereotype fjendebilleder og uden hensyntagen til børnenes vilkår og psykiske tilstand. Kirsten Lylloffs afhandling er et markant opgør med både flygtningeadmi-

⁴⁹ Michael Tamelander: *Slaget om Vesteuropa. Luftkrig, strategi og politik i sommeren 1940*, Aschehoug 2003.

⁵⁰ Michael Tunander & Niklas Zetterling: *Bismarck, Kampen om Atlanten*, Aschehoug 2004.

⁵¹ Jakob Sørensen: *Operation Overlord. Det vigtigste slag i det 20. århundrede*, Høst & Søn 2004; Ole Steen Hansen – i samarbejde med Anette Betke: *1945 – Kampen for Europas og Danmarks befrielse*, Borgens Forlag 2005; desuden Guido Knopp: *Befrielsen. Krigsslutet i Europa 1945*, Historiska Media 2005 og Tony le Tissier: *Med ryggen mod Berlin. Beretninger fra det tyske tilbagetog i 1945*, Diorama Forlag 2005.

⁵² Kirsten Lylloff: *Barn eller fjende? Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949*, Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag 2006.

nistrationen eget skønmaleri af sin indsats, og senere udgivelser om de tyske flygtninge i Danmark, ikke mindst Henrik Havreheds disputats herom fra 1987, hvis relativt harmoniserende synspunkter, der argumenteres imod. Kirsten Lylloffs synspunkter vedrørende flygtningeadministrationen står på sikker arkivalisk grund i forhold til Havrehed, der ikke havde gennemgået flygtningeadministrationens arkivalier.⁵³

Forfatteren Arne Gammelgaard udsendte allerede i 1981 og senere i 1993 bøger om tyske flygtninge i Danmark, der i vid udstrækning var baseret på interviews og beretninger fra de tyske flygtninge, og med en grundholdning til emnet, der svarede til Henrik Havreheds, at danske myndigheder og lokale ansvarlige sikrede en rimelig behandling af flygtningene, forholdene taget i betragtning. Arne Gammelgaard har gennem indlæg i bl.a. dagspressen markeret sig som en vedholdende opponent til Kirsten Lylloffs tolkninger, og han har i 2005 udsendt en ny bog om emnet, der dels gennemgår historien om de tyske flygtninge i Danmark og desuden optrykker uddrag af en række dagbøger og beretninger fra tyske flygtninge i Danmark og fra flere andre kilder.⁵⁴ Bogens fremlæggelse af de tyske flygtningenes egne oplevelser og erindringsbearbejdnings er klart bogens styrke. Fremstillingen af myndighedernes behandling og flygtningenes vilkår er direkte og indirekte vendt mod Kirsten Lylloffs vurderinger, f.eks. når det erklæres uden dokumentation, at »ved at lade Værnemagten selv tage sig af flygtningene, bandt man titusinder af soldater til denne opgave«. I bogens indledning, der er skrevet af Direktøren for Museet for Varde By og Omegn, samt i pressemeddelelsen til bogen polemiseres der tilsvarende, her karakteriseres Kirstens Lylloffs vurderinger som »tendens til kategoriske domme og negativ opbyggelighed« og det angives, at »kritikken [i KL's ph.d.-afhandling] især rettede sig mod danske lægers påståede mord på tyske børn«. Den sidst nævnte vurdering er en grov fejltolkning af afhandlingen.

Det er interessant, at der også fra tysk side foreligger en fremstilling, der omhandler behandlingen af de tyske flygtninge i Danmark, en bog af Karl-Georg Mix, der som niårig kom til Danmark som tysk flygtning.⁵⁵

⁵³ *Flygtninge i Danmark 1945-1949*, Udgivet af Flygtningeforvaltningen 1950; Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, 1987.

⁵⁴ Arne Gammelgaard: *På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, Museet for Varde By og Omegn 2005. Desuden Arne Gammelgaard: *Mennesker i malstrøm*, 1981 & Arne Gammelgaard: *Drivtømmer*, 1993.

⁵⁵ Karl-Georg Mix: *Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949*, Franz Steiner Verlag 2005; Claes-Göran Wetterholm: *Dødens hav. Østersøen 1945*, Høst & Søn 1945 – beskriver de store skibskatastrofer i Østersøen i 2. verdenskrigs sidste tid, og dermed en del af de tyske flygtninge, der ikke var så heldige som Karl-Georg Mix.

Der er tale om en sober og grundig fremstilling af lejrlivet og af organiseringen af flygtningenes liv og senere udrejse. Der bygges primært på beretninger, breve og et materiale indsamlet under og efter lejrtiden af forskellige tyske aktører, herunder også en række vigtige kilder, som ikke tidligere har været anvendt. I sit syn på flygtningeadministrationen og vilkårene for de tyske flygtninge placerer Mix sig midt imellem eller snarere uden for de to synspunkter ovenfor. På den ene side betones de negative følger af et liv bag pigtråd med stramme og ofte vilkårlige afgørelser, på den anden side fremhæves, at flygtningetilværelsen i Danmark sikrede de overlevende mod en værre skæbne, hvis de var blevet i Østpreussen eller var flygtet på anden måde end over Østersøen.

En hidtil næsten ubeskrevet gruppe soldater, der kom til Danmark i de sidste krigsmåneder, er i alt op mod 12.000 ungarske soldater, der førtes til Danmark i tysk uniform som en del af besættelseshæren, der i stigende grad blev afhængig af ikke-tyske soldater formeret i de såkaldte »freiwillige Verbände«, der for de ungarske enheders vedkommende ofte bestod af tvangsudskrevne. Forfatteren Søren Peder Sørensen har samlet et betydeligt materiale i Danmark og i Ungarn om de ungarske soldater, der i flere tilfælde var på kant med Værnemagten, og som blev udsendt sammen med de tyske tropper i maj 1945. En del af dem var så uheldige, at de blev ført til Bornholm kort før befrielsen, og derfra endte de i sovjetiske krigsfangelejre med et formodet stort antal dødsfald til følge.⁵⁶

Fortsat meget betydelig opmærksomhed har der været om tyske jødiske flygtninge i Danmark og om de danske jøders historie under besættelsen. Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier blev oprettet i 2000, og centeret fik som sin mest betydelige opgave at udarbejde en større undersøgelse af dansk flygtningepolitik før og under 2. verdenskrig især med henblik på udvisninger af jødiske asylansøgere. Studierne har udmøntet sig i foreløbig tre bøger, hvortil kommer yderligere en bog udsendt uden for centrets rammer af en tidligere medarbejder. De hidtil offentliggjorte studier koncentrerer sig især om flygtningepolitikken i 1930'erne, men der tegnes også linjer op i besættelsens første tid. Et planlagt bind om flygtningepolitikken under besættelsen er endnu ikke udkommet.⁵⁷ Vilhjálmur Örn Vilhjámsón har fremdraget og beskrevet 21 jødiske statsløse flygtninge, der blev udvist af Danmark i

⁵⁶ Søren Peder Sørensen: *De ungarske soldater. En glemt tragedie fra den tyske besættelse af Danmark under 2. Verdenskrig*, Museet for Varde By og omegn 2005.

⁵⁷ Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939*, Syddansk Universitetsforlag 2005; Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*, Syddansk Universitetsforlag

besættelsens første tid og som omkom i de tyske udryddelseslejre. Denne bogs fortjeneste er, at fremstillingen følger dem så udførligt og så langt som materialet gør det muligt, og lader dem fremstå som enkelt-individer, der tilintetgøres i et ubønhørligt system primært fra tysk side, men med et medansvar hos de danske myndigheder. Til gengæld er undersøgelsen af de danske myndigheders overordnede politik rudimentær.

Langt tættere på Justitsministeriets og Rigspolitiets administration af flygtningepolitik og udvisningspolitik kommer vi i Lone Rünitz' bog om flygtningespørgsmålet op til 1940. Der fremlægges veldokumenteret og velafvejet både de politiske og administrative principper og overvejelser, myndighedernes administration af de enkelte flygtningesager og en række flygtninges overvejelser, reaktioner og handlemuligheder. Hovedbilledet er, at især Justitsministeriets ansvarlige embedsmænd og en række politimyndigheder ikke blot loyalt fulgte en stramt formuleret politik, men også viste en næsten utrolig nidkærhed i tjenesten for at få udsendt flygtningene uden hensyn til, hvad der også ud fra datidens viden kunne forventes at tilstøde dem. I en række tilfælde blev oplysninger, der var til gunst for flygtningene, fordrejet eller fortiet. De jødiske flygtninge var fra omkring 1936 særlig vanskeligt stillet. Bogen beskriver også loyalt de kræfter, der arbejdede for en humanitær flygtningepolitik, og den viser entydigt, at de flygtninge, der havde penge, forbindelser eller som blev accepteret af de danske komiteer for flygtningehjælp, havde de bedste chancer i det danske system. Principfastheden hos de ansvarlige embedsmænd var så stor, at selv Stauning opgav at presse ændringer af enkelte konkrete afgørelser igennem, til gengæld er der en række eksempler på, at pressen var en effektiv aktør. Bogen giver ikke noget flatterende billede af de involverede danske justitsmyndigheder, og påvisningen af den førte politik i disse sager kunne lede videre til et mere kritisk syn på samarbejdspolitikken administrative praksis på andre konkrete områder under besættelsen, men her udestår fortsat den sidste større undersøgelse i projektet og mere udførlige undersøgelser af embedspraksis på andre konkrete områder, men Kirsten Lyloffs kritiske syn på Kjærbøls flygtningeadministration i 1945 peger i samme retning.

Historieskrivningen om dansk politik overfor jøderne har dog fortsat også de danske jøder i centrum. Sofie Lene Bak har i en omfangsrig

2005; Cecilie Felicia Stokholm Banke: *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før Holocaust*, Syddansk Universitetsforlag 2005; Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson: *Medaljens bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*, Vandkunsten 2005.

ph.d.-afhandling dokumenteret, at en xenofobisk antisemitisme var vidt udbredt i Danmark både i 1930'erne og i besættelsens første år, helt parallelt med udviklingen i andre europæiske lande, men klart nok i en anden form end den åbne og vidtgående antisemitisme i Tyskland. Til gengæld blev der senere under besættelsen trukket på et solidaritetsberedskab, der også fandtes i det danske samfund, og som virkede til forsvar for de danske jøder, og som forklarer, hvorfor de danske jøder fik tilstrækkelig hjælp af det øvrige samfund til at sikre den store flugt til Sverige i 1943. Et emne som Sofie Lene Bak har beskæftiget sig med i en omarbejdet og udvidet specialeafhandling, der giver en historiografisk og erindringspolitisk analyse af oktober 1943.⁵⁸

En bredere og mere beskrivende fremstilling af historien om de danske jøder i perioden 1930-45 udkom i 2003, i 60-året for jødernes redning.⁵⁹ Der er tale om omskrevet og udvidet udgave af en bog om samme emne, der blev udsendt 10 år tidligere, også med jubilæumsrelevans. En række af bidragsyderne, Therkel Stræde, Hans Sode-Madsen, Hans Kirchhoff m.fl., har inddraget ny forskning og nye synspunkter i deres behandling, mens nye bidrag fra Lone Rünitz, Sofie Lene Bak og Henrik Lundtofte trækker på den forskning, de har præsenteret i deres større værker om samme emne. Bogen er som helhed afrundet, den er skrevet til en relativt bred kreds, uden at forskningstilknytningen er forsvundet fra de enkelte artikler, og den demonstrerer, at selv i et allerede så velbeskrevet område som det foreliggende, er der på kun 10 år sket en klar udvidelse af den tilgængelige viden. Hans Sode-Madsen har desuden givet en fyldigere beskrivelse af hjælpen til danskere i de tyske koncentrationslejre, herunder også de danske jøder i Theresienstadt og organiseringen af deres tilbagehentning til Sverige og Danmark i april og maj 1945, dvs. historien om Bernadotte og de hvide busser. Også her

⁵⁸ Sofie Lene Bak: *Dansk antisemitisme 1930-1945*, Aschehoug 2004; Sofie Lene Bak: *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*, Museum Tusulanums Forlag 2001.

⁵⁹ Hans Sode-Madsen (red.): *I Hitler-Tysklands skygge. Dramaet om de danske jøder 1933-1945*, Aschehoug 2003. Det daværende Center for Holocaust- og Folkedrabsforskning har stået for yderligere to specialiserede udgivelser med oktober 1943 i centrum. Foredrag fra en konference om oktober 1942 i: Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*, Syddansk Universitetsforlag 2002. Kredsen af bidragsydere er i et vist omfang den samme som i *I Hitler-Tysklands skygge*. En kort engelsksproget udgivelse: Mette Bastholm Jensen & Steven L.B. Jensen: *Denmark and the Holocaust*, Institute for International Studies. Department for Holocaust and Genocide Studies 2003 – er noget bredere end udgivelsen med konferencebidrag, og den dækker et behov for opdateret viden på engelsk om et af de punkter i Danmarkshistorien, som der fortsat er stor interesse for uden for Danmark; desuden med grundlag i den illegale presse: Palle Andersen: *Det moralske dilemma. Den illegale presse og den tyske jødeaktion oktober 1943*, HSB Esbjerg 2003 og i kortere form af den samme forfatter: s. 158-195, *Historie* 2003.

er der skrevet bredt og engagerende, uden at dokumentation og diskussion mangler.⁶⁰

Interneringen af et stort antal danskere fra det tyske mindretal i Danmark efter befrielsen kan også placere denne gruppe i offerkategorien. Det var under alle omstændigheder den opfattelse, som mange af de internerede selv udviklede og holdt fast i. Henrik Skov Kristensen har beskrevet vilkårene for interneringen af mere end 3000 medlemmer af det tyske mindretal i Danmark i Frøslevlejren, nu omdøbt til Fårhuslejren, og især udviklingen af deres egen selvforståelse.⁶¹

Det store antal udgivelser og den store bredde i emnevalg, grundsynspunkter og målgruppe gør det vanskeligt at sammenfatte billedet af de sidste års besættelseslitteratur. Det kan dog konstateres, at der især i den kildebaserede litteratur, har været en større funktionel konvergens mellem samarbejde og modstand, og dermed også mellem de traditionelle konsensus- og konfliktsynspunkter. Det er især sket ved en mere udpræget inddragelse af tiden før og efter besættelsesperioden. Det betyder også, at den klassiske debat om hvor vidt besættelsestiden var en parentes eller ej, har fået nye dimensioner. Der er på en række områder lagt vægt på at fremhæve sammenhæng i hele perioden, men det er også demonstreret, at der er punkter, hvor der er tydelige brud, især den stærke nationale værdiorientering, der ikke holdt længe efter besættelsen eller de meget forskellige krav om et egentligt politisk systemskifte. På andre punkter blev danskernes værdiorientering blot mere entydig i 1945, det gjaldt den demokratiske diskurs' fuldstændige sejr i 1945, den kulturelle og politiske orientering mod den angelsaksiske verden og kravene om en mere aktiv politik vendt mod massearbejdsløsheden. Hvad angår egentlig ny viden, kan der først og fremmest peges på det økonomiske samarbejde og virksomhedernes placering i samarbejdsmonstret, flygtningepolitik før og efter besættelsen og hertil en række kulturelle og bevidsthedsmæssige emner, der samlet har givet en bredere placering af befolkningens og institutionernes udvikling og betydning for den overordnede værdiorientering.

⁶⁰ Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-1945*, Aschehoug 2005; mere generelt om de danske kz-fanger: Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske KZ-fanger*, Jyllandspostens Forlag 2005.

⁶¹ Henrik Skov Kristensen: Det tyske mindretal og Fårhuslejren – retsopgøret på museum, s. 1-57 i: *Historie* 2005.